

Tartalomjegyzék

TARTALOMJEGYZÉK.....	3
A KONFERENCIA PROGRAMJA	5
A KONFERENCIA FILMVEVÉSEI PROGRAMJA – 2005. OKTÓBER 24. (JAKOBINUS TEREM)	9
A KONFERENCIA FILMVEVÉSEI PROGRAMJA – 2005. OKTÓBER 26. (JAKOBINUS TEREM)	10
1. AKNAMEZŐK. A LEVÉLTÁRAK ÉS A TUDOMÁNYOS KUTATÁS – A RENDSZERVÁLTSÁGTÓL A RENDSZERVÁLTÁSIG.....	11
LAKOS JÁNOS.....	
<i>A Magyar Országos Levéltár és a rendszerváltás.....</i>	<i>11</i>
G. VASS ISTVÁN.....	
<i>A levéltári anyag kutathatósága a rendszerváltás előtt és után. Várakozások, eredmények és csalódások.....</i>	<i>11</i>
KÓNYÁNÉ KUTRUCZ KATALIN.....	
<i>Szabályozási dilemmák az információs kárpótlásban</i>	<i>14</i>
GYARMATI GYÖRGY	
<i>Nem mind arany, ami... (A szocialista rendszer állambiztonsági iratainak történeti forrásértéke).....</i>	<i>14</i>
2. ORSZÁGIMÁZS ÉS DIPLOMÁCIA	16
BÉKÉS CSABA	
<i>Magyarország Nyugat-politikája a Kádár-korszakban</i>	<i>16</i>
KESKENY ERNŐ	
<i>Új magyar keleti politika. A keleti politika a rendszerváltoztatás után, különös tekintettel Oroszországra és Ukrajnára.....</i>	<i>17</i>
KÁNTOR ZOLTÁN	
<i>Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után.....</i>	<i>18</i>
BORBÁNDI GYULA	
<i>Az emigráns magyarság és az anyaország.....</i>	<i>18</i>
3. A TERMÉSZETES ÉS A MESTERSÉGES KÖRNYEZET ALAKÍTÁSA	19
BELUSZKY PÁL	
<i>Településpolitikai és településhálózat-fejlesztési koncepciók (1945–1990).....</i>	<i>19</i>
KOVÁCS ZOLTÁN	
<i>A szocialista városfejlődés öröksége hazánkban.....</i>	<i>20</i>
PRAKFULVI ENDRE.....	
<i>Szocialista városkép–városépítészet.....</i>	<i>21</i>
G. FEKETE ÉVA	
<i>Kistérségek önszerveződő fejlődési lehetőségei</i>	<i>21</i>
CSUTORA MÁRIA	
<i>Környezeti kihívások és válaszok. Magyarország hozzájárulása a világ környezeti problémáihoz (1960–2005)....</i>	<i>21</i>
IZSÁK ÉVA.....	
<i>A természeti és társadalmi környezet hatása a városi terek alakulására. Budapest és környéke.....</i>	<i>24</i>
MÁRFI ATTILA	
<i>Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején</i>	<i>24</i>
4. ELITVÁLTÁS ÉS A TÁRSADALOMSZERKEZET VÁLTOZÁSAI	25
SZALAI ERZSÉBET	
<i>Hatalmi és társadalmi változások a létezett szocializmustól az újkapitalizmusig</i>	<i>25</i>
Ö. KOVÁCS JÓZSEF.....	
<i>Vidéki társadalmi átalakítás és átalakulás magyar–német összehasonlításban.....</i>	<i>26</i>
LÁCZAY MAGDOLNA.....	
<i>A rendszerváltás–elitváltás vizsgálata Északkelet-Magyarországon</i>	<i>27</i>
5. DETERMINÁCIÓK A GAZDASÁGBAN.....	28
CSABA LÁSZLÓ	
<i>Az egyoldali függőségből a kétoldali függőségbe.....</i>	<i>28</i>

JUHÁSZ PÁL	
<i>Agrárrium a Kádár-korban</i>	30
VARGA ZSUZSANNA	
<i>Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolcvanas évek második felében</i>	31
SIPOS LEVENTE	
<i>Agrárpolitika – agrárválság a rendszerváltás alatt és után</i>	33
SIPOS ANTALNÉ	
<i>A volt szocialista iparvállalatok privatizációja</i>	33
CSÍZI ISTVÁN.....	
<i>Az új gazdasági mechanizmus kutatásának lehetőségei az Országos Tervhivatal iratanyagának tükrében</i>	34
6. REFLEXIÓK SZOCIALIZMUSRA – IDEOLÓGIA, KULTÚRA, ELLENKULTÚRA	36
KALMÁR MELINDA.....	
<i>Az irodalmitól a kognitív gondolkodásig. A szocializmus átvilágítása a 70-es évek első felében</i>	36
SASVÁRI EDIT	
<i>Művészet a szürke zónában. A képzőművészet játéktere a Kádár-rendszerben</i>	38
7. MEGÉLHETÉSI ÉS TÚLÉLÉSI STRATÉGIÁK. A MINDENNAPOK TÖRTÉNETE	39
VALUCH TIBOR	
<i>A hétköznapi élet változásainak jellegzetességei az ötvenes években és a Kádár-korszakban</i>	39
TÓTH ESZTER ZSÓFIA	
<i>Munkásság és oral history</i>	39
MAJTÉNYI GYÖRGY	
<i>Az elit és a vadászat – a rendszerváltás előtt és után. „Nem mehet akárki vadászni”</i>	39
SZABÓ CSABA	
<i>A katolikus vallásosság megélése a Kádár-korszakban</i>	40
HORVÁTH SÁNDOR.....	
<i>Mindennapi szocializmus, avagy Titóné stólája</i>	40
SZALAI JÚLIA	
<i>Az ellenállás mint életforma a Kádár-korszakban</i>	41
8. A RENDSZERVÁLTÁS ÉS A KÁDÁR-KORSZAK EMLÉKEZETE.....	42
HALMAI GÁBOR	
<i>Rendszerváltás és alkotmányos múltfeldolgozás</i>	42
RIPP ZOLTÁN	
<i>Rendszerváltás – rendszerbomlás</i>	43
GYÁNI GÁBOR.....	
<i>Felejtendő-e a Kádár-éra? A habituális emlékezet esete</i>	44

A konferencia programja

A Kádár-korszak és a rendszerváltás
IV. Országos Jelenkor-történeti Konferencia
Magyar Tudományos Akadémia, 1014 Budapest, Országház u. 28.
2005. október 24–26.

Október 24.

9.00–9.40 A konferencia megnyitása — *Glatz Ferenc (akadémikus, elnök, MTA Társadalomkutató Központ)*

Bevezető előadás: Bayer József (akadémikus, igazgató, MTA Politikai Tudományok Intézete)

1. Aknamezők. A levéltárak és a tudományos kutatás – a rendszerváltásig

Levezető elnök: *Gecsényi Lajos (főigazgató, Magyar Országos Levéltár)*

A rendszerváltás időszakával megváltozott a levéltárak szerepe. A korábban titkos iratok napvilágra kerülése, közzététele a közvéleményben is tudatosította, hogy a levéltárak napjaink életét is befolyásoló fontos dokumentumok őrzőhelyei. Fokozott figyelem és érdeklődés fordult így az elmúlt rendszer működését bemutató iratok felé. Az iratokhoz való hozzáférést szabályozó jogszabályok azonban korlátokat állítanak, esetenként még a tudományos kutatók elé is.

9.40–10.00 Molnár József (Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma Levéltári Osztály ny. vezetője): Levéltárügy a Kádár-korszakban

10.00–10.20 Lakos János (főlevéltáros, címzetes főigazgató; Magyar Országos Levéltár): A Magyar Országos Levéltár és a rendszerváltás

10.20–10.40 G. Vass István (főtanácsos, címzetes főigazgató; Magyar Országos Levéltár): A levéltári anyag kutathatósága a rendszerváltás előtt és után. Várakozások, eredmények és kudarcok

10.40–10.50 Kávészünet

10.50–11.10 Kónyáné Kutrucz Katalin (főigazgató-helyettes, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára): Szabályozási dilemmák az információs kárpótlásban

11.10–11.30 Gyarmati György (főigazgató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára): „Nem mind arany, ami ...”

11.30–12.00 Hozzászólások (Tilcsik György, Kenedi János, Szatucsek Zoltán)

12.00–12.30 Vita

12.30–14.00 Ebéd

2. Országimázs és diplomácia

Levezető elnök: *Izsák Lajos (egyetemi tanár, ELTE BTK Történeti Intézet)*

A Kádár-korszak külpolitikáját egyértelműen a Szovjetunióval és a szocialista országokkal kialakított kapcsolatrendszer határozta meg. Ma még kevésbé feltárt, hogy a kádári külpolitika a forradalom leverését követően miként tudta Nyugaton megteremteni új, „emberarcúbb” imázsát, miként tudta önálló külpolitikai útkereséseit elfogadtatni a szocialista blokkban, és a Magyarország-képet miképpen alakította a rendszerváltás.

14.00–14.20 Földes György (főigazgató, Politikatörténeti Intézet): Kádár János külpolitikájának sarokpontjai

14.20–14.40 Békés Csaba (igazgató, Hidegháborúkutató Központ, tudományos főmunkatárs, '56-os Intézet): Magyarország és a Nyugat a Kádár-korszakban

14.40–15.00 Keskeny Ernő (volt orosz nagykövet, Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma): Új magyar keleti politika a rendszerváltás után

15.00–15.20 Kántor Zoltán (szociológus, Teleki László Intézet): Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után

15.20–15.40 Borbándi Gyula (író, történész, München): Az emigráns magyarság és az anyaország

15.40–15.55 Fülöp Mihály

15.55–16.10 Gazdag Ferenc

16.00–16.20 Hozzászólások (Garadnai Zoltán)

16.20– Vita

Október 25.

3. A természetes és a mesterséges környezet alakítása

Levezető elnök: Germuska Pál (tudományos főmunkatárs, '56-os Intézet)

A környezetvédelmi mozgalom gyökerei az 1980-as évek elejére nyúlnak vissza: magánszemélyek emelték fel hangjukat környezetvédelmi ügyekben, és önálló csoportok szerveződtek. Az önszerveződő csoportok azonban minduntalan korlátokba, a rendszer korlátaiba ütköztek. Nemcsak a természetes környezet védelme, így például a vízlépcső-építés megakadályozása, de a város-és műemlék-védelem is ihletője lett a társadalmi önszerveződésnek. A természetes és mesterséges környezet átalakítására és annak védelmére tett korabeli kísérletek politikai, társadalmi jelenségként, a hatalom és az egyének közötti interakcióként is vizsgálhatók.

9.00–9.20 Beluszky Pál (tudományos tanácsadó, MTA Regionális Kutatások Központja): Településpolitika és településhálózati koncepciók (hatások, előnyök, hátrányok)

9.20–9.40 Kovács Zoltán (tudományos tanácsadó, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet; egyetemi docens, ELTE Természettudományi Kar, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék): A szocialista városfejlődés és öröksége

9.40–10.00 Prakfalvi Endre (művészettörténész, Magyar Építészettörténeti Múzeum): Szocialista városkép – városépítész

10.00–10.20 G. Fekete Éva (MTA Miskolci Regionális Kutatások Központja, Észak-magyarországi osztály): Kistérségek önszerveződő fejlődési lehetőségei

10.20–10.40 Csutora Mária (egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Környezet-gazdaságtani és Technológiai Tanszék): Környezeti kihívások, válaszok

10.40–11.00 Hozzászólások (Izsák Éva, Márfi Attila)

11.00–11.10 Kávészünet

4. Elitváltás és a társadalomszerkezet változásai

Levezető elnök: Pritz Pál (főosztályvezető; MTA Titkársága Társadalomtudományi Főosztály)

Az elit formálódásán, pozícióján keresztül a mindenkor hatalom jellege is vizsgálható. Az elmúlt korszak társadalmáról szóló szociológiai és történeti elemzésekben az elitkutatások kiemelt szerepet kaptak; a rendszerváltást követően pedig lényegi kérdésként fogalmazódott meg, hogy a régi elit át tudta-e menteni kapcsolati, anyagi tőkéjét. Az elitváltás jelenségének értelmezése és általában a társadalmi változások megítélése a különböző diskurzusokban a rendszerváltás értékelésének is fontos momentumává vált.

11.10–11.30 Szalai Erzsébet (tudományos tanácsadó, MTA Politikai Tudományok Intézete): Hatalmi és társadalmi változások a létezett szocializmustól az újkapitalizmusig

11.30–11.50 Kovács Imre (tudományos igazgatóhelyettes, MTA Politikai Tudományok Intézete): A hatalmi és a társadalmi szerkezet változásai

11.50–12.10 Ö. Kovács József (tanszékvezető, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék): Vidéki társadalmi átalakítás és átalakulás magyar–német összehasonlításban

12.10–12.30 Tomka Miklós (tudományos dékánhelyettes; egyetemi tanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem BTK, Szociológiai Intézet): A vallásosság mint az elitbe kerülés ellenpólusa a Kádár-korszakban

12.30–12.50 Hozzászólások (Csurgó Bernadett, Kristóf Luca, Lácza Magdolna)

12.50–14.30 Ebéd

5. Determinációk a gazdaságban

Levezető elnök: Pető Iván (történész)

Az államszocialista rendszer gazdaságpolitikáját sokan a közvetlen szovjet befolyással, a KGST irányelvek érvényesülésével, a gazdasági mozgáster hiányával magyarázzák. Többen felvetik emellett azt a kérdést is, hogy a rendszerváltás után a szabadon választott kormányok számára milyen lehetőségek kínálkoztak, és mennyiben szűkítették mozgásterüket a világgazdasági, vagy éppen a bel- és külpolitikai determinációk.

14.30–14.50 Csaba László (közgazdász, egyetemi tanár, Central European University Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék): Magyarország nemzetközi gazdasági kapcsolatai. Az egyoldalú függőségből a kétoldalú függőségbe

14.50–15.10 Kövér György (egyetemi docens, ELTE BTK, Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék): A „Külker Bank” (MKB) – „Bankrendszer-váltás”

15.10–15.30 Juhász Pál (tudományos munkatárs, gazdaság-szociológus, Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia és Szociálpolitika Tanszék): Agrárpiacok és az agrárium intézményrendszere

15.30–15.50 Varga Zsuzsanna (egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék): Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolcvanas évek második felében

15.50–16.20 Hozzászólások (Sipos Levente, Sipos Antalné, Csízi István)

16.20–16.30 Kávészünet

6. Reflexiók szocializmusra – ideológia, kultúra, ellenkultúra

Levezető elnök: Ujváry Gábor (főiskolai tanár, Kodolányi János Főiskola)

A szekció előadások felölelik a 3T kultúrpolitikájának hatásait, a hetvenes és a nyolcvanas évek nem hivatalos vagy félhivatalos művészeti eseményeit éppúgy, mint a pártállami politika törekvéseit, szemléletmódját. Feldolgozzák annak az „ellenkultúrának” a szellemiségét, alkotásait, amely a rendszerváltás egyik előmozdítója volt, és bemutatják – többek között a belső elhárítás jelentései alapján – a hatalom ellenségeképét, magatartását.

16.30–16.50 Kalmár Melinda (történész): Az irodalmitól a kognitív gondolkodásig: a szocializmus átviágítása a 70-es évek elején

16.50–17.10 György Péter (esztéta, ELTE Művészetelméleti és Médiakutatási Intézet, Kommunikáció Tanszék): A Kádár-rendszer kultúrantropológiája

17.10–17.30 Sasvári Edit (művészettörténész, Budapesti Történeti Múzeum Fővárosi Képtár–Kiscelli Múzeum): Művészet a szürke zónában. A képzőművészet játéktere a Kádár-rendszerben

17.30–17.50 Dalos György (író, esztéta, műfordító, Berlin): Tánc gúzsba kötve (az irodalmi élet 1956 után Magyarországon)

17.50– Vita

Október 26.

7. Megélhetési és túlélési stratégiák. A mindennapok története

Levezető elnök: Ö. Kovács József (egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK)

Magyarországon az elmúlt években – részben az Alltagsgeschichte (mindennapok története / történetírása) hatására – több kísérlet történt a „szocialista hétköznapiak” historikumának feltárására. E szekció előadói az elméleti háttér felvázolását követően a lehetséges témák bemutatására és az eddigi eredmények összegzésére tesznek kísérletet: az egyes társadalmi csoportok életformájának, a fogyasztási javakhoz kötődő identitásoknak, illetőleg a különböző szubkultúráknak az elemzésére.

9.00–9.20 Valuch Tibor (tudományos főmunkatárs, '56-os Intézet): A hétköznapi élet változásainak jellegzetességei az ötvenes években és a Kádár-korszakban

9.20–9.40 Tóth Eszter Zsófia (tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet): Munkásság és oral history

9.40–10.00 Majtényi György (főosztályvezető, Magyar Országos Levéltár): Az elit és a vadászat – a rendszerváltás előtt és után

10.00–10.20 Szabó Csaba (főigazgató-helyettes, Magyar Országos Levéltár): A katolikus vallásosság megélése a Kádár-korszakban

10.20–10.40 Horváth Sándor (történész, MTA Történettudományi Intézet): Mindennapi szocializmus, avagy Titóné stólája

10.40–11.00 Szalai Júlia (szociológus, MTA Szociológiai Kutatóintézet): Az ellenállás mint életforma a Kádár-korszakban

11.00–11.20 Hozzászólások (Bódy Zsombor, Kanyó Tamás)

11.20–12.00 Vita

12.00–13.30 Ebéd

8. A rendszerváltás és a Kádár-korszak emlékezete

Levezető elnök: Rainer M. János (igazgató, '56-os Intézet)

A Kádár-korszak vagy a rendszerváltás elevenen él az emberekben, része a kommunikatív emlékezetnek. Fölmerülhet így az a kérdés – főképp az utóbbi kapcsán –, hogy mennyiben vizsgálható a történettudomány eszközeivel. A szekció eladói azt a kérdést elemzik, milyen kép él az egyes emberek, a társadalmi és politikai csoportok emlékezetében a Kádár-rendszerről, illetve a rendszerváltásról. Az emlékezés szorosan összefügg az identitással: az egyéneknek nemcsak arra ad lehetőséget, hogy azonosságokat keressenek, hanem arra is, hogy elkülönítsék magunkat más csoportoktól és személyektől – szemben a tudomány kanonizáló törekvéseivel.

13.30–13.50 Halmai Gábor (alkotmányjogász, tanszékvezető egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Jog-és Gazdaságtudományi Kar, Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék): Rendszerváltás és alkotmányos múltfeltárás

13.50–14.10 Ripp Zoltán (tudományos főmunkatárs, Politikatörténeti Intézet): Rendszerváltás – rendszerbomlás

14.10–14.30 Gyáni Gábor (történész, MTA Történettudományi Intézet): Felejthető-e a Kádár-éra? A habituális emlékezet esete

14.30–14.50 Lányi András (író, filozófus, ELTE Társadalomtudományi Kar, Társadalomkutatások és Módszertana Tanszék): Az általános amnézia mint közkegyelem

14.50–15.10 Kávészünet

15.10–15.50 Vita

15.50–16.30 Márkus Pál: Kis magyar borkultúra

16.30–17.00 Zárszó: Bozóki András (miniszter, Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma)

Az előadásokkal párhuzamosan – a konferenciához kapcsolódóan – 2005. október 25-én kedvezményes könyvvásárt tartunk a Jakobinus Teremben több kiadó és tudományos műhely kínálatából.

*A konferencia filmvetítési programja – 2005. október 24.
(Jakobinus Terem)*

10.00–11.25 Makk Károly: Szerelem (fekete–fehér filmdráma, 85 perc, 1970, főszereplők: Bitskey István, Darvas Iván, Darvas Lili, Szakács Eszter, Törőcsik Mari)

Az ötvenes években Luca, a fiatal tanárnő hűségesen várja haza politikai okokból bebörtönzött férjét, Jánost. A régi barátok félnek, elzárkóznak a segítségre szoruló asszony elől. Luca feladatai között szerepel az is, hogy ellássa anyósát, és elhitesse vele, hogy fia filmet forgat Amerikában. A két nő különös kapcsolatának alapja, hogy ugyanazon férfi áll életük középpontjában. A Mama már nem tudja megvárni fia hazatérését. Egy nap váratlanul kiszabadul János, s a házaspár újra kezdi az életet.

11.25–11.35 Szünet

11.35–12.55 Topits Judit: Üzemi baleset (színes dokumentumfilm, 78 perc, 2003)

Történetek a Kádár-korszak tájékoztatás-politikájáról.

12.55–13.05 Szünet

13.05–14.45 Gotár Péter: Megáll az idő (színes filmdráma, 96 perc, 1981, főszereplők: Znamenák István, Pauer Henrik)

Budapest, 1956. november 4. Köves István és Bodor László az éjszaka leple alatt, a romos utcán elássák fegyvereiket. Köves vöröskeresztes teherautón elhagyja az országot. Felesége egyedül marad két fiával, Gáborral és Dinivel. A hatvanas évek elején megjelenik náluk a börtönből akkor szabadult Bodor. Ő lesz a család új feje. Gábor az orvosi egyetemre készül, bár tudja, hogy apja miatt nem sok reménye van a felvételekre. Dini gimnazista, Szukics Magdába szerelmes, és a negyedikes Pierre-t bámulja. Az iskolabálokon rock and roll szól, Elvist bálványozzák és utánozzák. Dinit egyre mélyebb válságba sodorják bontakozó érzelmei, nevelőapja megalkuvó intelmei és a felnőtt világ sok más ellentmondása.

14.45–14.55 Szünet

14.55–15.45 Pataki Éva: Kiutazása közérdeket sért (színes dokumentumfilm, 50 perc, 2002)

„Kiutazása közérdeket sért”. Mit jelentett ez a Kádár-korszakban gyakran elhangzó mondat emberi sorokra lefordítva? Ennek jár utána a film, bemutatva néhány életutat azok közül, akik a hetvenes években hagyták el az országot illegálisan. A filmből kiderül, hogy nem csekély az a szellemi „vérveszteség”, amit a disszidálásra kényszerítették hiánya az országnak okozott.

15.45–15.55 Szünet

15.55–16.15 Gazdag Gyula: Hosszú futásodra mindig számíthatunk (fekete–fehér dokumentumfilm, 13 perc, 1969)

Schirilla György, egy fáradhatatlan taxisofőr 1968-ban céljául tűzte ki, hogy Moszkváig fut. Egy kis magyar faluban, Kenderesen megállt. Hogy erre a különleges eseményre emlékezzenek, egy bisztrót építettek ott. Gazdag Gyula filmje az avatási ünnepségre visz el bennünket...

16.15–16.25 Szünet

16.25–17.40 Ember Judit – Gazdag Gyula: A határozat (fekete–fehér dokumentumfilm, 105 perc, 1972)

A felcsúti termelőszövetkezet elnökének lemondatása körüli izgalmas viták fontos társadalmi kérdéseket érintenek, és tanulságul szolgálnak arra, hogy még sokat kell tenni a közéleti demokrácia, az egyszemélyi vezetés felelőssége és a nyereséges gazdálkodás lényeges szempontjainak összehangolása érdekében.

*A konferencia filmvetítési programja – 2005. október 26.
(Jakobinus Terem)*

9.00–10.20 Kovács András: Nehéz emberek (fekete–fehér dokumentumfilm, 79 perc, 1964)

A filmben szereplő feltalálók óriási hasznot hozó találmányokat dolgoztak ki: Szabó István a görgős ekét, Pál József a légpárnás köszörűt, dr. Heller László a légkondenzátort, Strovski István a kondenzátortekercselő automatát, Mohácsi Károly a csőkutas öntözési rendszert. Közös vonása valamennyiüknek, hogy nem hagyják: rosszindulatból vagy nemtörődömségből útját állják jó gondolataik megvalósításának...

10.20–10.30 Szünet

10.30–11.30 Pataki Éva: Rózsa utca (dokumentumfilm, 60 perc 2003)

A „Rózsa utca” fogalommá vált, itt lakott a hatvanas-hetvenes években a Jancsó–Mészáros házaspár. Lakásuk köztérként működött, ahol szinte minden nap összegyűltek írók, filmesek, színészek, képzőművészek, magyar és külföldi barátok. Közülük többen 2003 nyarán ismét találkoztak Mészáros Márta lakásán. A múltidéző beszélgetés izgalmas adalékul szolgálhat a hatvanas-hetvenes évek politika- és filmtörténetéhez.

11.30–11.40 Szünet

11.40–13.20 Jeles András: Álombrigád (színes filmszatíra, 100 perc, 1983, főszereplők: Rátonyi Róbert, Szirtes Ádám)

Jeles András 1983-as filmjét elkészülte után betiltották, de 1989-ben mégis bemutatásra került. A film egy lerobbant nagyüzemben játszódik, ahol a munkások elhatározzák, hogy előadnak egy élenjáró szovjet termelési drámát. A kezdeményezés „kivitelezése” nem egészen problémamentes.

13.20–13.30 Szünet

13.30–14.15 Méry Zsuzsa: Kádár János nyugdíjba megy (dokumentumfilm, 45 perc)

Kádár János 1972. május 10-én levelet írt a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának, amelyben nyugdíjazását kérte. A kérelmet az MSZMP KB elutasította. A film az ezzel a levélváltással kapcsolatos kérdésekre keresi a választ.

14.15–14.25 Szünet

14.25–16.05 Török Ferenc: Moszkva tér (színes játékfilm, 90 perc, 2001, főszereplők: Karalyos Gábor, Csúja Imre, Szabó Simon)

1989 sorsfordító, rendszerváltó esztendő volt. Az érettségiző Petya és barátai azonban mit sem törődnek a politikával. Számukra csak a szombat esti házibulik, a csajok léteznek, no meg az előre tudott tételek.

16.05–17.25 Szabó István: Édes Emma, drága Böbe (színes filmdráma, 78 perc, 1992, főszereplők: Johanna ter Steege, Börcsök Enikő)

Emma oroszstanárnő egy budapesti általános iskolában, aki esti átképzőn angolul tanul, délelőtt pedig tanít. Vidéki lány, lakása nincs, s esélyt sem lát arra, hogy tisztességes úton szerezzen. Pedagógusszálláson lakik. Szerelmes az iskola igazgatójába, aki azonban sosem fog elválni. Emma szobatársnője a szálláson Böbe. Sorsuk hasonló, Böbe azonban a maga módján keresi a kiutat: külföldieket szed föl presszóban. Életük egyre reménytelenebb kacskaringói végül az öngyilkosságba, illetve a rendőrségre vezetnek.

A filmeket a Nemzeti Filmintézet és az 1956-os Intézet Közalapítvány bocsátotta rendelkezésünkre

1. Aknamezők. A levéltárak és a tudományos kutatás – a rendszerválságtól a rendszerváltásig

Lakos János

főlevéltáros, címzetes főigazgató; Magyar Országos Levéltár

A Magyar Országos Levéltár és a rendszerváltás

A Magyar Országos Levéltár (MOL) Népi demokratikus Osztályából 1970-ben Új Magyar Központi Levéltár (UMKL) néven önálló intézményt szerveztek. Ezt követően a MOL, mint lezárt, történeti levéltár, az 1945 előtt, az UMKL pedig az 1945 után keletkezett országos fontosságú levéltári anyaggal kapcsolatos feladatokat látta el. A nemzeti levéltár szovjet minta alapján megvalósított, a magyar és az európai levéltári hagyományoktól idegen kettéosztottsága több mint két évtizeden át tartott. A rendszerváltás folyamatában már 1989-ben napirendre került az UMKL megszüntetése, illetve újraegyesítése az anyaintézménnyel.

Az előadás bemutatja a nemzeti levéltár helyzetének és feladatainak alakulását, valamint működési problémáit 1989–1996 között. Elsősorban az alábbi tárgykörökre tér ki:

- a MOL és az UMKL újraegyesítéséről és az MDP–MSZMP iratok állami tulajdonná nyilvánításáról szóló 1991. évi LXXXIII. törvény szakmai előkészítése, országgyűlési vitája és következményei;
- az 1992. július 1-jével újraegyesített levéltár szervezetének és működési rendjének kialakítása, a működési feltételek alakulása;
- a csőd- és végelszámolási eljárásról szóló törvény levéltári hatásai;
- a levéltári kutatás problémái a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi törvény következményeként;
- viták a tervezett levéltári beruházásról, az óbudai új levéltárpépület felépítése és hatása az intézményre;
- az 1995. évi levéltári törvény okozta változások a feladatkörben;
- a MOL 1992–1996 közötti tevékenységének, munkájának mérlege.

G. Vass István

főtanácsos, címzetes főigazgató; Magyar Országos Levéltár

A levéltári anyag kutathatósága a rendszerváltás előtt és után. Várakozások, eredmények és csalódások

A levéltárakban folytatott kortörténeti kutatás eredményességét vagy eredménytelenségét alapvetően két tényező határozza meg:

- Mennyiben segítik, vagy gátolják a kutatást az éppen hatályban levő jogszabályok?
- Milyen arányban, milyen teljességgel került levéltárba az adott korszak levéltári anyaga, és abban hogyan lehet tájékozódni?

Előadásomban az első kérdésről beszélek részletesebben. A második tényező alakulását csak érintőlegesen ismertetem, noha jelentősége — különösen hosszabb távon — bizonyára nagyobb, mint az előbbié.

I. A kutatással kapcsolatos politikai, jogi és szakmai kérdések

1) A levéltári kutatás szabályainak változása 1988–1997 között — a korábbi korlátozások fokozatos enyhítése, illetve egy részük eltörlése, majd más indíttatású korlátozások előtérbe kerülése — egyáltalán nem csak levéltári szakmai, vagy pusztán jogalkotási kérdés volt, hanem elsősorban politikai kérdés, amely valójában csak a rendszerváltás tágabban értelmezett, közel egy évtizedre terjedő politikai folyamatának részeként értelmezhető. A kérdés lényege az volt, hogy az államnak bizonyos adatok és információk titkos kezeléséhez fűződő jogos érdekei, illetve a társadalmi nyilvánosság igénye, továbbá a tudomány szabadságának, és az állampolgárok saját adataikhoz fűződő önrendelkezési jogának alkotmányban rögzí-

tett alapelvei — mint egymással versengő érdekek, illetve alapjogok — a levéltári anyag használata során hogyan egyeztethetők össze egymással.

2) Az 1989 után bekövetkezett változások megértéséhez legalább utalásszerűen emlékeztetni kell arra, hogy a levéltári kutatások vonatkozásában az 1960-as évektől Nyugat-Európában is változások következtek be. E változások lényege leginkább a „közérdekű adatok nyilvánossága és a személyes adatok védelme” fogalom párral írható le. A nyugati országokban az 1970-es, 1980-as években sorra megalkotott új levéltári törvények a kutathatóság időhatárát az irat keletkezésétől számított 50 évről 30 évre szállították le, és a 30 éven belüli iratok esetében is több könnyítést vezettek be a társadalmi nyilvánosság érvényesülése érdekében. Ezzel szemben egyre nagyobb teret nyert a személyes adatok védelmének eszméje, és ezen az alapon egyre több irategyüttest zártak el a kutatók elől.

3) Magyarországon, mint ismeretes, a Kádár-korszakban a II. világháború után keletkezett levéltári anyag túlnyomó részét, de még a két világháború között keletkezett levéltári anyagnak is jelentős részét csak külön engedéllyel lehetett kutatni. Sőt egy-egy témakör esetében a korlátozás az 1867. után, illetve az 1895. után keletkezett iratok összességére kiterjedt. Különösen a minisztériumok és egyéb központi államigazgatási szervek széles körben éltek az iratok titkosításának lehetőségével, ami eleve eltért a nyugati gyakorlattól. A minősített (TÜK) iratok egészét, de az 1970-es években kiadott rendelkezésben ezen túlmenően még további 56 (!) tárgykörhöz sorolt, meghatározott időpont után keletkezett iratanyagot vontak korlátozás alá. A kutatás szabadsága éppen ez által sérült leginkább, ettől vált tervezhetetlenné a feltárás: Nem meghatározott irategyütteseket, hanem tárgyköröket vontak korlátozás alá, és a korlátozás kezdő időpontja évtizedeken keresztül változatlan volt. Tehát egyre nagyobb időszak vált a történészek számára nehezen kutathatóvá. Joggal sérelmezték a kutatók azt is, hogy a korlátozásról egy nyilvánosságra nem hozott, számukra megismerhetetlen miniszteri utasítás rendelkezett, aminek következtében a szubjektív megítélésnek és a levéltári anyag rendelkezésre bocsátásában megnyilvánuló egyenlőtlen elbánásnak tág tere nyílt.

Az 1980-as évek végén történészekben és levéltárosokban egyaránt élt az az illúzió, hogy a kérdés egyszerű jogszabály-alkotási ügy: egy új, az „európai normáknak megfelelő” levéltári törvény minden gondot megold. Egy idő után azonban fel kellett ismerni, hogy a korábban „nem európai normák szerint kezelt” iratanyagra — értve ez alatt elsősorban a széles körben alkalmazott titkosítást — az európai szabályok formális átvétele nem alkalmazható, illetve a kutatók számára nem jár megnyugtató eredménnyel. Ez az ellentmondás csak úgy oldható fel, ha a törvényhozás és az államigazgatás (mint e vonatkozásban két legfontosabb hatalmi ág) részéről meg van a politikai akarat a túlzott titkolózás felszámolására, beleértve az előző évtizedekben keletkezett, több ezer folyóméternyi minősített irat záros határidőn belüli felülvizsgálatát. Ehhez nem csupán új levéltári törvényre volt szükség, hanem új törvényt kellett alkotni az államtitok és a szolgálati titok védelméről is.

4) A történészeket és levéltárosokat egyaránt felkészületlenül érte, hogy a levéltári kutatás kérdéseinek átmeneti szabályozását célzó 118/1989. MT számú rendelet a levéltárosok feladatává tette a levéltári anyag kutatásával összefüggésben a személyes adatok védelmét. Ezt a felfogást tükrözte — bár a levéltári kutatásokat csak áttételesen érintette — a személyes adatok védelméről és a közérdekű adatok nyilvánosságáról szóló 1992. évi LXIII. tv. is. De nem csupán a levéltárosok számára volt nehezen értelmezhető az új jogterület, az államigazgatásban és bíróságokon dolgozó jogászok is igen eltérően ítélték meg ezt a kérdést. Ezt bizonyította egy 1990-ben rendezett tanácskozás is, ahol az előadást tartó legfelsőbb bírósági bíró egészen a Báthoryakig visszamenőleg védte volna az iratanyagokban szereplők személyiségi jogait, hibáztatva például egyes történelmi szereplők személyiség-zavarának, vagy a családjukban öröklődő betegségeknek a taglalását. Ezzel szemben az előadáshoz hozzászóló történészek rámutattak arra, hogy a dolog természeténél fogva a levéltári iratok túlnyomórészt egyes emberek ügyes-bajos dolgairól szólnak, tükrözik az iratot létrehozó személy nézeteit, vagy legalábbis tartalmaznak egyes személyekre vonatkozó adatokat is. Ilyen alapon tehát a levéltári anyag nagyobb része elzárható lenne a kutatás elől, és legfeljebb a történelem sterilizált, színtelen-szagtalan változatát lehetne rekonstruálni. Arról nem is beszélve — folytatódott az érvelés —, hogy egy adott korszak és egy adott ország állapotait mi sem jellemzi jobban, mint hogy milyen személyek kerülnek politikai és állami vezető pozíciókba.

E vonatkozásban, a továbbiakban — közel egy évtizeden keresztül — az volt az alapvető vitakérdés, hogy a személyiségi jogok megsértése az által valósul-e meg, hogy az iratot a kutatónak kiadjuk, vagy az által, hogy a kutató a személyes adatokat nyilvánosságra hozza. Illetve másképpen megfogalmazva: preventív, a levéltáros által fogatosított adatvédelemre van-e szükség (ezzel mintegy „potenciális bűnelkövetőként” kezelve a kutatót), vagy elegendő az adatot felhasználó történész felelősségére apellálni, és jogszerűtlen adat-publikálás esetén őt perrel fenyegetni, a sérelmet szenvedett részére pedig az utólagos bírósági jóvátétel lehetőségét biztosítani? — Számomra nem kétséges, hogy nem csupán a kutatás szabadsága, de a társadalmi nyilvánosság erősítése és az egészséges múlt-szemlélet kialakítása szempontjából is csakis az utóbbi megoldás lehet helyes.

5) A titokvédelem és az adatvédelem kérdései 1989–1995 között folyamatosan napirenden voltak, és számtalan nyilatkozat, újságcikk foglalkozott velük. Az államigazgatásban dolgozók is kezdték belátni,

hogy a titokvédelem korábbi gyakorlata tarthatatlan. Nagymértékben segítette a többé-kevésbé megfelelő megoldás megszületését, hogy 1992-ben egyrészt az Alkotmánybíróság foglalkozott a levéltári kutatások kérdésével (a Nyilvánosság Klub beadványa nyomán), és kimutatta az addigi szabályozás alkotmányellenességét, amelynek megszüntetésére határidőt szabott az Országgyűlésnek, másrészt pedig az MTA Történettudományi Bizottsága is létrehozott egy ad hoc bizottságot, amely a történészek álláspontját és elvárásait fogalmazta meg.

6) Az államtitokról és szolgálati titokról szóló 1995. évi LXV. tv. jórészt eleget tett a kutatók elvárásainak. Az MTA által létrehozott, fent említett bizottság javaslatait akceptálva úgy rendelkezett, hogy az iratképző, illetve jogutóda az 1980 előtt keletkezett minősített aktákat a törvény hatálybalépésétől számított egy éven belül köteles felülvizsgálni, és az államtitkot már nem tartalmazó iratokat visszaminősíteni. Ha pedig a felülvizsgálatot nem végzi el, az iratok minősítése a törvény erejénél fogva megszűnik. Az 1980–1990 között keletkezett iratok minősítésének felülvizsgálatát 1999. december 31-ig kellett (volna) elvégezni.

Az 1979. december 31. előtt keletkezett iratok felülvizsgálata — több-kevesebb intenzitással — valóban meg is kezdődött, azonban amint azt várni lehetett, a minisztériumok e feladattal megbízott munkatársai a törvényben megszabott egy éves határidőt nem tudták tartani. Anélkül, hogy a részletekbe bocsátkoznánk, meg kell említeni, hogy több főhatóság is élt azzal a „megoldással”, hogy az egyes iratok tényleges felülvizsgálata nélkül egész irategyüttesek szigorúan titkos minősítését meghosszabbították, bár ugyanakkor javukra legyen mondva, hogy az így nyert időt kihasználva a következő két-három évben a felülvizsgálatot ténylegesen elvégezték, és az iratanyag túlnyomó részét a kutatás számára felszabadították.

Az 1980–1990 között keletkezett iratanyagok minősítésének felülvizsgálatát a törvény eredeti rendelkezése szerint 1999. december 31-ig kellett volna elvégezni. Amikor azonban már világossá vált, hogy ezt a határidőt sem lehet tartani, a Belügyminisztérium kezdeményezésére az Országgyűlés a határidőt 2009. december 31-ig meghosszabbította. (1999. évi LXXXV. Tv. 68. §.)

7) Az adatvédelem és a levéltári tudományos kutatás egymáshoz való viszonyát a köziratokról, közlevéltárakról és a magánlevéltári anyag védelméről szóló 1995. évi LXVI. törvényben szabályozta a jogalkotó. A legfontosabb kérdésben itt is méltányolta a kutatás szabadságához fűződő érdekeket, és a tudományos céllal kutatók részére lehetővé tette a személyes adatokat tartalmazó iratok megismerését is. Ugyanakkor joggal sérelmezték a kutatók, hogy egy vonatkozásban az adatvédelem szempontja érvényesült: a személyes adatot tartalmazó iratról a kutató csak anonimizált másolatot kaphatott. A törvénynek ezt a felemás rendelkezését — a kutató kézbe vehette az iratot, jegyzetet is készíthetett róla, de másolatot nem kaphatott — 1998. január 1-jei hatállyal módosították. (1997. évi CXL. tv. 102. §.) Ettől az időponttól kezdve tehát adatvédelmi megfontolások nem korlátozzák a levéltári kutatást és az elmúlt évtizedek történetének minél teljesebb megismerését.

II. A II. világháború utáni korszak iratanyagának levéltári átvétele és feldolgozása; a kutathatóság aktuális kérdései

8) Magától értetődő, mégsem hagyhatom említés nélkül, hogy a II. világháború utáni időszak — és ezen belül különösen a Kádár-korszak — levéltári forrásanyagának jelentős része 1989 után került a levéltárak őrizetébe. Ez egyrészt az időmúlás természetes következménye: az iratanyag tetemes része azóta vált „levéltáráretté”. Másrészt azonban a dolog mégsem ennyire egyszerű: A jogszabályi környezet és az államigazgatásban dolgozók szemléletének változása is közrejátszott abban, hogy a kutatás számára alapvetően fontos minősített iratokat felülvizsgálták, és túlnyomórészt visszaminősítve átadták a levéltáraknak. Elegendő itt csak az állampárt iratainak levéltári átvételére és hozzáférhetővé tételére, a minisztertanács ülésjegyzőkönyveire, illetve bizottságainak és tisztségviselőinek iratanyagára, az Országos Tervhivatal, a Pénzügyminisztérium, a Külügyminisztérium és más minisztériumok értékes iratanyagára utalni. De nem lehet említés nélkül hagyni a korábbi állambiztonsági szerveknek az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára részére átadott iratanyagát, vagy a Hadtörténelmi Levéltár gyarapodását sem.

9) Ma ott tartunk az 1945–1989 közötti korszak iratanyagának levéltári átvételével, ahol a Horthy-korszak iratanyagának begyűjtésével tartottak a levéltárak 1960-ban: azaz a legnagyobb és legfontosabb irategyüttesek átvétele befejeződött, vagy legalábbis befejezéshez közeledik. A levéltárosok természetesen tudják, hogy az 1945–1957 közötti időszakban keletkezett egyes fontos iratanyagok elpusztultak, másrészt még sok minden lappang az irrattárakban, köztük fontos irategyüttesek is. Mégis kockázat nélkül kijelenthetjük, hogy a 2005-ben, a magyarországi közlevéltárakban rendelkezésre álló forrásanyag biztos alapot nyújt az elmúlt évtizedek történetének feldolgozásához.

10) Amint arra már utaltam, a levéltári kutatás terén az úgynevezett „európai normák” (vagy egyszerűen csak: a normális viszonyok) elérése több tényező függvénye: fontos, hogy a jogszabályok biztosítsák a kutatási szabadság érvényesülését, de fontos az is, hogy akik ezeket a jogszabályokat alkalmazzák, azok értsék a levéltári anyaggal kapcsolatban felmerülő különböző érdekek összefüggéseit, és az állam, illetve az állampolgárok méltánylandó érdekeinek érvényesítése mellett súlyt helyezzenek a kutatás, mint fontos társadalmi tevékenység érdekeinek támogatására is. Itt mindenekelőtt a levéltárosok felfogásának egysé-

gesítésére, és az államigazgatásban dolgozók — azon belül is az iratminősítési ügyekben döntők — magatartására és felelősségére kell gondolni.

Külön is szólni kell az 1990 előtt keletkezett minősített iratok felülvizsgálatáról, amely nem abban az ütemben történt, ahogyan azt az 1995-ös törvény eredetileg előírta, és az elvégzett felülvizsgálat is egyenetlen, a döntések sok esetben vitathatók. A visszaminősítés határidejének tíz évvel való meghosszabbítása, és így a folyamat indokolatlan elhúzódása — annak ellenére, hogy az iratanyagnak csupán 5–10%-áról van szó — magától értetődően hátrányosan érinti a kutatást. Most már csak abban lehet bízni, hogy 2009. december 31-ével valóban lezárul ez a folyamat: Amit addig sem vizsgálnak felül, az a törvény erejénél fogva veszt el titkos minősítését. Nehezebben kezelhető probléma, hogy — amennyire ezt egy levéltáros meg tudja ítélni — az eddig elvégzett felülvizsgálat meglehetősen egyenetlen volt. Csak jelzésként említem, hogy sok esetben összerosódtak a titokvédelem és adatvédelem szempontjai, más esetekben a túlzott óvatosság munkált, ismét más esetben rosszul értelmezett nemzetközi kötelezettségek vagy érdekek. Az utóbbira említem példaként, hogy egyes minősítők minden iratot titkosítandónak vélték, amelyben a „Vatikán” szó előfordult. Mások „Bős–Nagymaros” nevének vagy a „Dunai vízlépcső” szavaknak a felbukkanásakor jártak el ugyanígy. A kutatás lehetőségeinek további javítása szempontjából tehát elemi érdek fűződik ahhoz, hogy az iratképzők, illetve jogutódai az iratokat, amelyeknek titkos minősítését az elmúlt évtizedben továbbra is fenntartották, a törvény előírásának megfelelően háromévenként újra felülvizsgálják, és ismét mérlegeljék, hogy a minősítés további fenntartása indokolt-e.

11) Tudjuk, hogy a forrásanyag levéltári feldolgozottsága még korántsem kielégítő. Ennek egyik legfőbb oka a csaknem egy évtizedes kárpótlási folyamatból a levéltárakra háruló adatszolgáltatási kötelezettség. Sok energiát vont el az illetékességi körbe tartozó államigazgatási szervek iratkezelésének ellenőrzése–segítése, az iratanyag átvételének megszervezése, és különösen az egyre dinamikusabban növekvő kutatási igényeknek a változó viszonyok közötti kielégítése. Mindezek ellenére az utóbbi években e korszak iratanyagának feldolgozottsága, rendezettsége, segédletekkel való ellátása egyre jobb. Egyre több információ válik hozzáférhetővé nyomtatott formában vagy az interneten keresztül.

Kónyáné Kutrucz Katalin

főigazgató-helyettes, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Szabályozási dilemmák az információs kárpótlásban

Az „ügynöktörvény” néven elhíresült 1994. évi XXIII. törvénynek egy – az Alkotmánybíróság által kikényszerített – 1996-os módosítása hozta létre az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára jogelődjét, a Történeti Hivatalt. Az alaptörvényt nyolcszor módosították és különböző változataival nyolcszor foglalkozott az Alkotmánybíróság.

2005. végén az ún. átvilágításról szóló része hatályát veszti. A Történeti Hivatalra vonatkozó szabályait már 2003-ban új törvény váltotta fel, mely létrehozta a Történeti Levéltárat. Az új törvényt idén májusban módosították. A köztársasági elnök a módosítás előzetes alkotmányossági vizsgálatát kérte az Alkotmánybíróságtól, az eredmény: bukás.

- Eközben pedig politikai viharok. Az írott és elektronikus sajtóban „ügynöklisták” sora.
- Így néz ki Magyarországon az információs kárpótlás?
- Mit ismerhetnek meg valójában az állambiztonsági iratokból a Levéltárhoz forduló magánemberek és mit a tudományos kutatók?
- Az emberek nem akarnak szembe nézni a múlttal, vagy annak jogi akadályai van?

Ezekre a kérdésekre keresi a választ az előadás.

Gyarmati György

főigazgató, Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára

Nem mind arany, ami...

(A szocialista rendszer állambiztonsági iratainak történeti forrásértéke)

A referátum a rendszerváltás nyomán múlttá lett rendszer állambiztonsági iratainak jellegével, kutathatóvá válásuk késedelmességének és ellentmondásosságának a következményeivel foglalkozik. Szól a referátum az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában őrzött iratok tartalmi jellemzőinek sajátosságairól. Arról, hogy az egykoron joghátrányt szenvedtek, meghurcoltak, az „áldozatok” személyes irata sokszorta több mint a politikai rendőrség ún. működési irata, és hogy ennek milyen következményei van-

nak a történeti feltárássra nézve. Szól arról a tapasztalatról, hogy a szaktörténeti műtfeltárás valamint az információs kárpótlás „műfaji” keveredése mintha túlzott várakozásokat gerjesztett volna a Levéltárban őrzött iratok iránt. Olyan várakozást, hogy ezen iratok majd – úgymond – egy csapásra és teljes körűen segítenek leleplezni az előző rendszert. A referátum tárgyleíró része kísérlet tesz annak érzékeltetésére, hogy a Levéltárban őrzött iratok keletkezésének határozott célhoz kötöttsége mely területeken bővítheti érdemlegesen a kortablót és milyen összetett forráskritikai ellenőrzést igényel, ha valóban a történeti megismerés a cél: különben az iratokban rejlő valótlanosságok, illetve dezinformációk „újratermelése” állhat elő. Végül utalás történik arra, hogy ha a jelenleg domináns „ügynökvadászati” buzgalom csillapodik, idővel az is kiderülhet, hogy ezen állambiztonsági iratok – sajátosságaik ellenére – sok megközelítésben lehetnek fontos forrásai különböző társadalomtörténeti rekonstrukciónak is.

2. Országimázs és diplomácia

Békés Csaba

igazgató, Hidegháborúkutató Központ; tudományos főmunkatárs, '56-os Intézet

Magyarország Nyugat-politikája a Kádár-korszakban

A magyar külpolitika mindenkori mozgásterét nem pusztán a Szovjetuniótól való nyilvánvaló függés, hanem egy sokkal bonyolultabb hármás determináció határozta meg. Evidens korlátozást jelentett a szovjet birodalomhoz tartozás, másfelől viszont az országnak a fejlett nyugati technológiára, később kölcsönökre való utaltsága hasonlóan erős kötöttségnek bizonyult. Ugyanakkor, a fenti két meghatározottság figyelembevételével, a magyar külpolitikának a hatvanas évek elejétől mindvégig manővereznie kellett a keleti blokk valamennyi államának aktív részvételével – a sajátos érdekek érvényesítéséért folytatott – összekelet-közép-európai lobbiküzdelemben is. A magyar külpolitika számára ez a hármás determináció valamilyen formában és mértékben mindvégig létezett, a hatvanas évek közepétől azonban a három tényező jelentősége egyre inkább hasonló súlyúvá vált.

A nyugati kapcsolatok folyamatos fejlesztését Magyarország számára mindenekelőtt a gazdasági szükségesség diktálta. A politikai stabilitás fenntartását és az életszínvonal folyamatos növekedését célzó kádári koncepció érvényre juttatását ugyanis csak működőképes és a folyamatos növekedést is biztosító gazdaság tette lehetővé. A hatvanas évektől kibontakozó világgazdasági folyamatok közepette a versenyképesség fenntartása, illetve megteremtése érdekében egyre nagyobb szerepe lett a rendkívüli gyorsasággal fejlődő modern technológia alkalmazásának. Ezen a téren viszont az ország egyértelműen a nyugati kapcsolatokra volt utalva, hiszen a haditechnikát és az űrkutatást leszámítva a szovjet technológia ekkor is legalább olyan mértékben volt lemaradva a nyugatitól, mint az ötvenes évek elején, és a lemaradás üteme nem csökkent, hanem folyamatosan nőtt. A hiánygazdaság sajátosságaiból adódóan még az adott esetben megfelelő színvonalú termékekre sem lehetett számítani, mivel azokból a Szovjetunió legtöbbször egyszerűen nem tudott szállítani.

A keleti blokk országaival szemben alkalmazott nyugati embargós politika is ösztönzőleg hatott, hiszen a magyar vezetés csak a kelet-nyugati kapcsolatok radikális javulásától várhatta a korlátozások feloldását, vagy legalábbis enyhítését. Magyarország ezért a hatvanas évek közepétől – a mindenkori szovjet tolerancia határai között – intenzíven fejlesztette elsősorban gazdasági kapcsolatait a nyugat-európai országokkal és a keleti blokkban az egyik fő motorja lett az enyhülési politika kibontakozásának. A hetvenes évektől jelentkező látványos eredményeknek, a nyugati gazdasági kapcsolatok dinamikus fejlődésének azonban nem csak pozitív hatásuk volt: az állandó tőkehiánytól szenvedő ország nyugati hitelek nagy mértékű igénybe vételére kényszerült, és ez az időközben „mégiscsak” begyűrűzött olajválság hatására végül olyan adósságspirál kialakulásához vezetett, amelynek jelentős szerepe volt abban, hogy 1988–1989-re, a rendszerváltás idejére az ország a gazdasági csőd szélére sodródott.

A politikai szférában a nyugati kapcsolatok fejlesztésének kényszere a magyar vezetést egyfelől folyamatos engedményekre ösztönözte a hetvenes évek végétől kialakuló demokratikus ellenzékkel szemben, másfelől pedig folyamatos küzdelmet jelentett számára a nyugati ideológiai fellazítás ellen. Ez a törekvés azonban kudarcra volt ítélve, és így a nyolcvanas évek végére nem csak a magyar társadalom nagyobb része jutott el a rendszerváltás lelki küszöbére, hanem végül az uralkodó párt vezetőinek és tagságának jó része is azonosulni tudott a hatalom békés átadását és a nyugati típusú demokratikus berendezkedést eredményező politikai átalakulással.

Az előadás az alábbi periodizáció alapján fogja elemezni Magyarország Nyugat-politikájának főbb jellemzőit:

1. Elszigeteltségben, 1956-1963

Nyugati kényszer-embargó – kedvező nemzetközi háttér

2. Az emancipáció útján, 1964-1969

(H)arccal az NSZK felé – elsőkből utolsók

3. A Helsinki folyamat hullámain, 1969-1980

Utolsóból favorit – a nyugati kapcsolatok dinamizálódása

4. Gazdasági térfélváltás, 1980-1987

A keleti hiánygazdaságtól a nyugati adósságspirál

5. Rendszerváltozás, 1988-1990

Útban a kvázi semlegesség felé

Keskeny Ernő
volt orosz nagykövet, Magyar Köztársaság Külügyminisztériuma

Új magyar keleti politika. A keleti politika a rendszerváltoztatás után, különös tekintettel Oroszországra és Ukrajnára

1. A rendszerváltoztatás a külpolitikában

Az új külpolitika céljai

- külpolitikai orientációváltás (az európai integráció megteremtése)
- nemzeti szuverenitásunk helyreállítása
- jó viszony kialakítása a szomszédokkal
- a határon túli magyar kisebbségek jogainak biztosítása

Ezzel párhuzamosan a Kelettel: új minőségű kapcsolatok kiépítése.

2. Szovjetunió

- a szovjet-magyar korábbi egyoldalú függőségi viszonyból
 - i. az egyenjogúságon
 - ii. az egymás belügyeibe való be nem avatkozáson
 - iii. a jószomszédságon
 - iv. a kölcsönös előnyökön alapuló ideológiamentes, új típusú viszonyt alakítottunk ki
- az orosz demokratikus erők támogatása 1991 augusztusában
- gazdasági átmenet
 - i. rubelelszámolásról a dollárelszámolásra
 - ii. volt szovjet adósság kezelése
- csapatkivonás, pénzügyi elszámolás
- Eredményeink:
 - i. Szuverenitás helyreállítása (1991. június 16.)
 - ii. Kezdeményező szerep a VSZ (1991 júliusa, Prága) és a KGST (1991. június 28. Bp.) fel-számolásában

3. Oroszország

- fontossága
 - i. gazdasági (energia, nyersanyag, kereskedelem – piac)
 - ii. katonapolitikai (VSZ, szovjet katonai jelenlét)
 - iii. politikai (Oroszország szerepe az európai és a világpolitikában)
- alapszerződés még a SZU felbomlása előtt (1991. dec. 6)
- kitűnő személyes kapcsolatok az új demokratikus orosz vezetéssel
 - i. 1991 augusztusa
 - ii. 1993 októbertől
- szerződéses-jogi bázis kialakítása
- magas szintű látogatások

4. Ukrajna

- fontossága
 - i. gazdasági (kereskedelem, tranzit)
 - ii. politikai (legnagyobb szomszéd, Magyarország elszigeteltségének megakadályo-zása)
 - iii. kisebbségvédelem (Kárpátalja 200 000-es magyarsága)
- az ukrán szuverenitási törekvések támogatása
 - i. Göncz út 1990-ben
 - ii. Kravcsuk-látogatás 1991 tavaszán (szerződéses-jogi bázis, 9 dokumentum)
 - iii. Alapszerződés (1991. december 6.)

Kántor Zoltán
szociológus, Teleki László Intézet

Nemzetpolitika a rendszerváltás előtt és után

Az előadás Magyarország és szomszédjai nemzetkoncepcióját elemzi az államszocializmus időszakában és a kommunista rezsim bukása utáni időszakban. Azt vizsgálom, hogy a térség államok milyen nemzetpolitikát folytattak és hogyan viszonyultak a nemzeti kisebbségekhez – elsősorban hogyan határozta meg nemzet-felfogásukat, valamint ennek gyakorlatba ültetését a kisebbségek, elsősorban a magyar kisebbség vonatkozásában. Magyarország esetében az érdekel elsősorban, hogy a határon túli magyarok léte milyen hatással volt az állam nemzet-meghatározására.

Tévedés azt hinni, hogy a térség államszocialista rendszereiben a nacionalizmus nem létezett, valamint a nemzet nem központi értéként szerepelt. Az államszocializmus éppúgy nem tudta megkerülni a nemzet kérdését, mint az azt megelőző vagy azt követő politikai rendszerek. Természetesen, a nemzeti kérdés alig jelent meg a nyilvános diskurzusokban, sőt a nyilvánosság előtt épp az internacionalizmus ideológiáját képviselte a politikai elit. Habár bizonyos esetekben az állami vezetők őszintén hittek a nemzeti kérdés „megoldásában”, szándékuk ellenére nemzeti alapon intézményesítették társadalmait, aminek a következményeivel csak a rendszer bukása után szembesültek.

1989 után a térség legtöbb országa nemzetállamként határozta meg magát, és ilyen szellemű politikát folytatott. A vizsgálatom tárgyát az képezi, hogy milyen összefüggés mutatható ki az államszocializmusban intézményesült nemzetpolitika és az államszocialista rendszer utáni időszak nacionalizmusai között.

Előadásomban a térség egyes államait hasonlítom össze, valamint összefüggéseket keresek az államszocialista rendszer és az azt követő rendszerek közötti nemzetfelfogásai között.

Borbándi Gyula
író, történész, München

Az emigráns magyarság és az anyaország

Összetételét és szemléletét tekintve a nyugati magyarság soha nem volt egységes, hiszen tagjai a társadalom különböző rétegeiből kerültek ki, és más és más életszakaszt, eltérő társadalmi hátteret, politikai múltat hagytak maguk mögött. A politikai emigrációt véve szemügyre, minden fordulat más és más embereket kényszerített a haza elhagyására. Az újkori magyar történelemben a 18. századtól kezdve három, 1945 után további három politikailag körülírható emigránsréteget tarthatunk számon.

Az emigrálás iránya, néhány kisebb kivételtől eltekintve, nyugati volt. Méreteiben a legnagyobbak az 1956-os forradalom utáni bizonyult. A mai nagyrészt az ötvenhatosokból és későbbiekből tevődik össze. A negyvenötösök nagy része nem él már, a negyvenkilencesek is megöregedtek. A legtöbb emigráns intézmény élén ötvenhatosok állnak. Az 1989–90-es fordulat után az európaiak már nem igen nevezik magukat emigránsoknak, az amerikaiak az angol nyelvhasználatot követve igen. Valamikor a nyugati magyar emigráció életét olykor eléggé éles politikai ellentétek és küzdelmek jellemezték. Ma csendesebb, nyugodtabb a közélet. A politikai viták megszűntek, a nézetkülönbségek elhalványodtak, a korábbi éles ellentétek elsimultak. A nyugatiak egykedvűen szemlélik a hazai fejleményeket. Szemmel látható, hogy a mai kormány politikáját nem kedvelik, sokakat a közelmúltra emlékezteti, de ez nem vita tárgya, talán azért sem, mert keveseket érdekel. Közönyösek. Ez mondható a jelenlegi kormányról is, mintha tudomást sem venne a nyugati magyarokról, véleményére nem kíváncsi. Ezek viszont nem látszanak feledni, hogy a hatalom mai birtokosai ütötték el őket annak idején a méltányosnak tekintett választójogtól.

3. A természetes és a mesterséges környezet alakítása

Beluszký Pál

tudományos tanácsadó, MTA Regionális Kutatások Központja

Településpolitika és településhálózat-fejlesztési koncepciók (1945–1990)

A településhálózat formálódását a kívánt vagy szükségesnek vélt célok érdekében befolyásolni igyekvő szándék egyidős az állammal (egyházi, megyei székhelyek kijelölése, igazgatási egységek kialakítása, városi rang, árumegállító jog adományozása, telepítési akciók, a későbbiek során kísérletek a „tanyakérdés” megoldására stb.). A tudatos településpolitika elemei – elsősorban a fővárossal kapcsolatban – a dualizmus korában is megjelentek, ám átfogó, tudatos településpolitika kialakítására törekvő kísérletek a két világháború között folytak, elsősorban a közigazgatási reformjavaslatok köntösében (a Közigazgatástudományi Intézetben folyó munkálatok, a tanyai igazgatás kérdései stb.).

A második világháború után – átmenetileg – a társadalmi-politikai változások igénye nyomán előtérbe került a településpolitika-településfejlesztés kérdésköre. A „koalíciós évek”, illetve a „fordulat” körüli időszak fontosabb produktumai e téren:

- a Nemzeti Parasztpárt meg nem valósult – de hosszú utóélettel rendelkező – városmegyejavaslata, mely elsősorban politikai céllal készült, de települési kihatásai is számottevőek lehettek volna.
- A „tanyakérdés” megoldására létrehívott Tanyai Tanács „tanyaközségesítési” erőfeszítései.
- A Területrendezési Intézetben folyó, a regionális és településhálózat tervezésére irányuló munkálatok.

Az utóbbi nem emelkedett ugyan törvényerőre, de jó néhány elképzelése a gyakorlatban tovább élt, illetve a másfél-két évtized múlva készült-jóváhagyott koncepciókban újjáéledt. A „korai szocialista” településhálózat-fejlesztési koncepciók erősen ideologikusak, a munkásosztály dominanciáját (nem a lakosság közvetlen érdekeit) kívánták szolgálni, és ennek eszközeként az iparosítás feltételeit biztosítani. A településtervezés legfőbb eszköze a települések osztályba sorolása volt; a települések többségét a „nem fejlesztendő” kategóriába sorolták. Már ekkor felmerült a falusi térségek településhálózata átalakításának igénye, megfogalmazódott a „szocialista falutípus” eszméje. A korai tervezési-fejlesztési elgondolásokból a gyakorlatban megvalósult a tanyákkal szembeni korlátozás, a falusi térségekben meginduló körzetesítés, a városokra koncentrált (?) fejlesztés.

Településhálózat fejlesztési koncepció kidolgozására ismételten a 60-as években jelentkezett igény. Ezt az igényt táplálta

- a korábbi iparvidékek tartalékainak kimerülése után az iparosítás területi kiterjesztésének szükségessége (a „vidék iparosítása”), a korábbi agrártérségek fogadóképességének kialakítása;
- korábban kiélt források – mezőgazdaság, falusi térségek, munkaerő-tartalékok, infrastruktúra stb. – kimerülése, „új” területek bevonásának szükségessége,
- az új hatalmi központok (megyeszékhelyek) kialakulása, a „területi lobbik” megjelenése,
- a „szocialistává” lett mezőgazdaság igényei.

E tényezők hatására dolgozták ki, majd hagyták jóvá 1971-ben az Országos Településhálózatfejlesztési Koncepciót (OTK). Az OTK célja a vidéki iparfejlesztés feltételeinek megteremtése, a mezőgazdasági nagyüzemek települési háttérének, munkaerő-bázisának megteremtése, a gazdaság hatékonyságának növelése, és a területi fejlettség bizonyos fokú kiegyenlítése (a Koncepció által meghatározott településkategóriákon belül). Eszköze a települések fejlesztési kategóriákba sorolása (11 fejlesztési kategória), a kategóriákhoz rendelt fejlesztési célok, intézményhálózati normák kidolgozása.

A későbbi szigorú kritikák ellenére az OTK-nak volt (lehetett volna) kedvező hatása is, többek között a regionális illetve települési szempontok érvényesítése a szakmai és közgondolkodásban, a funkcionális és hálózati szempontok előtérbe állítása az ideologikus megfontolásokkal szemben, az infrastruktúrális beruházások preferálása, a megyék közötti életmódbeli különbségek csökkentése stb.

Ugyanakkor fenntartotta az antidemokratikus, tervutasításos irányítási formákat, a helyi adottságokat figyelmen kívül hagyva modellszerű fejlesztési elképzeléseket kívánt megvalósítani, szinte kizárólag a városfejlesztést szolgálta, csak a településfejlesztés extenzív szakaszára volt alkalmazható (csak a növekedést tervezte), csupán célrendszert adott, növelte a településkategóriák közötti fejlettségi különbségeket.

A 70-es évtized az OTK „évtizede” (de kérdéses, hogy a Koncepció milyen mértékben alakította a reál-folyamatokat), de már az évtized végétől komoly kritikák érik. A „reál-folyamatok” sem támogatják többé

az OTK érvényesülését (a „növekedés” megszűnése, az állami lakásépítés visszaesése, a települési lobbik megerősödése, a magánberuházások arányának növekedése stb.). 1982-ben bágyadt kísérlet történt módosítására; 1985-től az ún. hátrányos helyzetű területek fejlesztésére indult program, majd az OTK 1990-ben teljesen elfeledve a lomtárba került (noha hivatalosan nem nyilvánították érvénytelenné és így 2000-ig hatályos maradt).

Kovács Zoltán

tudományos tanácsadó, MTA Földrajztudományi Kutatóintézet; egyetemi docens, ELTE Természettudományi Kar, Társadalom- és Gazdaságföldrajzi Tanszék

A szocialista városfejlődés öröksége hazánkban

Kelet-Közép-Európa, és így hazánk urbanizációja a kommunista hatalomátvételt követően számottevően felgyorsult. Ennek legfőbb oka, hogy a városok, mint a szocialista modernizáció letéteményesei, a sztálini típusú tervutasítás körülményei között előnyt élveztek a falvakkal szemben a fejlesztési források elosztása terén. A városfejlesztés fő eszköze a 60-as évek derekáig a szocialista iparosítás volt. A városokba telepített új ipari üzemek rendkívül nagy vonzerőt jelentettek a falusi népesség fiatalabb, szakképzettebb részére. A mezőgazdaság szocialista átszervezése, a falusi munkahelyek hiánya, az életkörülmények terén egyre mélyülő különbségek ugyanakkor erős taszító hatást gyakoroltak a falvak lakóira. Mindez nagyméretű belső vándorlásokat váltott ki az 50-es, 60-as években, a hazai városok növekedésének elsősorú forrását a belső vándorlás jelentette. A városfejlődés földrajzilag erősen az ipari expanzió központjaiba, az ún. „energia-tengelyre” koncentrálódott, amelyet az állam még új városok (szocialista iparvárosok) kialakításával is gerjesztett.

A 60-as évek végétől, az extenzív iparfejlesztés forrásainak kimerülésével a városfejlődés földrajzilag is sokkal kiegyenlítettebbé vált. Mindez a nagypolitika szintjén azt jelentette, hogy megszűnt az iparvárosok mindenhatósága, előtérbe került a decentralizáltabb terület- és településfejlesztés, megfogalmazódtak a Budapest és a nagyvárosok zsúfoltságát oldani kívánó első koncepciók. A területileg kiegyenlítettebbé váló városfejlődés a korábbinál jóval szerényebb migrációs mozgások közepette ment végbe, nagyobb hangsúlyt kapott viszont a városi szintet elért települések várossá nyilvánítása. Magyarországon 1945 és 1968 között mindössze 13 település kapott városi rangot, míg a rákövetkező két évtizedben több mint 100.

A szocialista városfejlődés örökségét firtató kérdés ugyanakkor legalább annyira vonatkozik magára a produktumra is. Nevezetesen volt-e, van-e a szocialista korszak városainak valamilyen sajátos, csak rájuk jellemző vonása, és ha igen ez mivel jellemezhető. E kérdés tekintetében erősen megoszlanak a vélemények. Néhányan az orosz városépítészetre, illetve a kelet-európai szocialista városok modelljére hivatkoznak azon a véleményen vannak, hogy az államszocializmus igenis kitermelte saját városait, amelyeket sematikus nagy ipari termelőegységek és lakótelepek monoton együtteseként írhatunk le. Mások ugyanakkor azt hangsúlyozzák, hogy az alig egy tucat „újvárostól” eltekintve a városhálózat egésze, mind a városkép, mind a belső funkcionális térszerkezet tekintetében nagyfokú kontinuitást mutat a szocializmust megelőző időkkel, nincs tehát szó egy teljesen új városi struktúráról, a történelmi hagyományok a szocializmus viszonyai közepette is tovább éltek.

Kétségtelen tény, hogy piaci viszonyok hiányában a szocializmusban nem működött a városi ingatlanpiac, nem voltak tényleges telekárak. Az egyes funkciók térbeli elhelyezkedését nem a piac, hanem döntően a városrendezési tervek, illetve a helyi építésügyi hatóság szabályozta. Ennek köszönhetően a városi funkciók térben erősen keveredtek, a területhasználatra nagyfokú mozaikosság volt a jellemző. A city fejletlen maradt, és éppúgy szolgált lakóhelyként, sőt kisipari tevékenységek színhelyeként, mint a gyengén fejlett szolgáltató funkciók központjaként.

A városi területhasználat (mint a szocialista területhasználat általában) pazarló volt, a belső városrészekben foghíjtelkek sorjázta, az elővárosokban nagy kiterjedésű parlagterületek, alulhasznosított ipari és raktárterületek húzódtak. Ezek újrahásznosítására a rendszer összeomlásáig nem került sor, illetve erre vonatkozó kísérletek is csak elvétve akadtak. A pazarló telekhasználat ellenére földhiánytól nem kellett tartani, a környékbeli községek korlátlan csatolása minden bajba jutott városnak megoldást kínált.

A városok lakáspiacára erős állami intervenció volt a jellemző, ami magában foglalta egyrészt az új lakások építését, valamint a már meglevő lakásállomány fenntartását és elosztását is. A lakás- és munkaerőpiacon jelentkező állami egyenlősítés nyomán a szocializmusban a lakóhelyi szegregáció mértéke is viszonylag alacsony maradt. A kapitalizmus szülte különbségek elleni küzdelemből a városépítészeti is kivette részét. Az 1945 utáni lakótelep-építési hullám, amellyel, hogy orvosolni kívánta a kínzó lakáshiányt, az „osztály nélküli” társadalom eszméjének megvalósítását is szolgálta, standardizált, az individualizmust háttérbe szorító építészeti megoldásaival, valamint a különböző korú és státuszú egyének összeköltöztetésével. Mindez a komoly történelmi múlttal és hagyományokkal rendelkező városok

társadalmának atomizálódásához, a hagyományos polgári milió felbomlásához, a városok népességének erős proletarizálódásához vezetett.

A szegregáció ellenes küzdelemnek az 50-es években kétségtelenül voltak eredményei, ugyanakkor a 60-as évek derekától a „nagy beavatkozások” lecsengésével, és a második gazdaságnak tett sorozatos eredmények révén a vagyoni, társadalmi különbségek ismét növekedni kezdtek. Különös színfoltja volt a felgyorsuló társadalmi rétegződésnek, hogy az új elit tagjainak egy része a rendszer támaszaiból, a szocialista városi értelmiség (párthivatalnokok, erőszak szervezetek tagjai, helyi közigazgatás tisztviselői stb.) köréből került ki.

A városok ökológiai szerkezete 1945 után a korábbiakhoz képest átalakult és több vonatkozásban is eltért a nyugati városoktól. A belváros presztízse a felgyorsuló slumosodás nyomán hanyatlott, az elővárosokba telepített lakótelepek, fiatal és képzetesebb népessége ugyanakkor az övezet státuszának emelkedését eredményezte.

Prakfalvi Endre

művészettörténész, Magyar Építészettörténeti Múzeum

Szocialista városkép–városépítészet

Az építészettörténeti korszakolás szerint a „Kádár-korszak” építésze 1955-tel kezdődik. Művészettörténetési körökben már a kategória használat is problematikus. Egyes vélemények szerint indokolatlanul „megemeli” a nevet. Annál is inkább, mert a politika számára az építészet az ötvenes–hatvanas évek fordulójától ipari-technológiai kérdéssé vált a tizenöt éves, a házgáripanel-termelésen alapuló lakásépítési program folyamatában. Az előadás az ún. szocialista újvárosok „indusztria gyermekei” közül mindenképp Salgótarján példáján kívánja bemutatni az elmúlt évtizedek városépítésének, városkompozíciós elveinek sajátosságait.

G. Fekete Éva

MTA Miskolci Regionális Kutatások Központja, Észak-magyarországi Osztály

Kistérségek önszerveződő fejlődési lehetőségei

Aki benne élt, vagy tanulmányozta a Kádár-korszakot, tudja, hogy helyi fejlesztésről abban az időben nem beszélhettünk. A hatalom lényege és az általa megvalósított fejlesztés logikája nem engedte meg a helyi értékekre épülő, a helyiek részvételével megvalósuló és helyi kontroll alatt álló kezdeményezések kibontakozását. Vajon ez a rendszerfüggően alakult így, miben volt más a helyzet ugyanebben az időszakban a nyugat-európai demokratikus országokban? Vajon a helyi fejlesztés minden feltétele hiányzott, vagy már elindult bizonyos elemek kialakulása? Mik voltak ezek az elemek és az őket segítő intézkedések? Hogyan befolyásolta ez a korszak, az ekkor kialakult felemás helyzet a rendszerváltás utáni időszakban a területpolitikát és abban a helyi, kistérségi fejlesztési kezdeményezések megjelenését és sikerét? Az előadás ezekre a kérdésekre keresi a választ. Érinti a helyi közösségek, a helyi önkormányzás, a tanácsai gazdálkodás, a fejlesztési források újraelosztása, a városkörnyéki igazgatás, a területi tervezés Kádár-korszakra jellemző, a helyi fejlesztés témaköréhez kapcsolódó kérdéseit.

Csutora Mária

egyetemi docens, Budapesti Corvinus Egyetem, Környezet-gazdaságtani és Technológiai Tanszék

Környezeti kihívások és válaszok.

Magyarország hozzájárulása a világ környezeti problémáihoz (1960–2005)

Magyarország világtörténeti szerepének része, hogy inkább tekinthető-e a természeti értékek jó gazdájának és megőrzőjének, vagy a méretéhez képest aránytalanul nagy-e a hozzájárulása a globális problémákhoz. A kérdés azért is izgalmas, mert a különböző időszakokban a környezetvédelmi teljesítmény sokszor éppen ellentétesen alakult:

- az ország gazdasági teljesítményével, sőt a világpolitikában betöltött szerepének megítélésével. Az elmúlt 50 évet tekintve Magyarország környezetterhelés a gazdasági átmenet korában

(1989–1995) volt a legalacsonyabb. Ezt megelőzően az egészségügyi problémákat okozó helyi és regionális szennyező anyagok magas szintje tette érezhetően kellemetlenné környezetünket, miközben az ország hozzájárulása a globális környezeti problémákhoz kicsi volt. Ma a kihívást az jelenti, hogy képesek leszünk-e környezeti mutatóinkat javítani a gazdasági növekedés időszakában.

- az ország közvéleményében a környezetszennyezésünkről kialakult véleménnyel.

A médiában megjelenő kép alapján azt gondoljuk, hogy Magyarország bár szegény, de gazdagodó állam, amely környezettudatossága folyamatosan emelkedik (a leglátványosabb ezek közül a szelektív hulladékgyűjtési program). Ez a kép félrevezető. Az előadás áttekinti az országnak a világ környezeti problémáihoz való hozzájárulását a rendszerváltást megelőző időszakban, az átmenet idején és az ezredforduló környékén, majd ezt követően a várható tendenciákra vonatkozóan fogalmaz meg felvetéseket.

Az államszocializmus időszaka

Eltelktve az első erdővédelmi törvényektől, amelyek az erdőirtások nyomán már a 18–19. században megszülettek, a környezetvédelem, mint mozgalom, az 1960-as, 1970-es években alakult ki, és ekkortájt adták ki az első környezetvédelmi jogszabályokat is. Az időpont nem véletlen. A környezetvédelem társadalmi problémává ééréséhez nem volt elég a modern ipari termelés kialakulására, az általa okozott szennyezés mértékének radikális megemelkedése, hanem arra is szükség volt, hogy a fejlett világ túljusson a mindennapi túlélés küzdelmein. Ki kellett heverni a világháború okozta sebeket, és a gazdagodás olyan fokára lépni, amikor az embereket már nemcsak az élelmiszerellátás, a ruházkodás és lakhatás problémái érdeklik, hanem az életminőséghez tartozó magasabb szintű szükségletek is, amelyekhez a tiszta környezet igénye is tartozik.

A környezetvédelmi jogszabályok kiadása tekintetében – a közhiedelemmel ellentétben – Magyarország nem volt lemaradva a világhoz képest. 1964-ben kiadták a IV. törvényt: A vízügyről, 1973-ban megjelent az 1/1973. MT.: A levegő tisztaságának védelméről (összehasonlításként a híres amerikai Tiszta Levegő Törvénye is 1970-ben jelent meg), és 1976-ban megjelent a II. tv.: Az emberi környezet védelméről. A jogszabályok által előírt határértékek is az Európában legszigorúbb német szabályozást tükrözték, sőt helyenként még drasztikusabb elvárásokat fogalmaztak meg. A szocialista Magyarországnak a környezetvédelmi jogszabályok tekintetében is jobbnak kellett mutatkoznia, mint a kapitalista Nyugatnak. Az előírások kikényszerítése viszont nem történt meg: a határértéket túllépők számára a bírságok elenyészőek voltak, és az ellenőrzések szórányosak. A 4/1986 (VI.2.) OKTH rendelkezés például foglalkozott azzal az esettel is, ha az üzem a légszennyezési határértéket több mint százszorosan meghaladja, és ebben az esetben is csak emelt összegű bírság kiszabására volt lehetőség, az üzem bezárására nem. A környezetvédelemben a képmutatás dominált.

A korszakot a mennyiségi szemlélet – a termelés növelésének idealizálása, a műtrágya felhasználás emelkedése mint a fejlődés mutatószáma stb. – és nehézipar egyoldalú fejlesztése jellemezte, keveset foglalkoztak az ebből eredő mellékhatásokkal.

A szennyezés fő forrása az ipari termelés – azon belül is a nehézipar. A légszennyező anyagok közül igen magas volt a savas esőket okozó, valamint a téli szmog összetevőjét jelentő kéndioxid koncentrációja. Ez az anyag több ezer kilométert is megtesz a levegőben, mielőtt leülepszik, és Magyarország többet „exportált” belőle, mint amennyit kívülről kapott, vagyis hozzájárult más országok savasodási problémáihoz is. Igen magas volt a mérgező szénmonoxid és a fotokémiai szmogot alkotó nitrogénoxidok koncentrációja. Ipari területeink és nagyvárosaink levegője sokszor volt szinte átlátszatlan, füstködös. A legrosszabb a helyzet az 1980-as évek elején volt, ezt követően csökkent a szénfelhasználás aránya az energiahordozókon belül (földgázprogram, illetve Paks belépése), és így mérséklődött a kibocsátott szennyezőanyagok mennyisége.

Az energia és víz árát dotálták, jellemző volt a pazarló felhasználás, a nagyobb energia- és vízfelhasználás pedig magasabb légszennyezettséget és vízszennyezést eredményezett.

Talajainkat és vizeinket a szennyvízkibocsátás növekvő szintje és az átgondolatlan műtrágyázás terhelte. A műtrágyát a növények csak meghatározott arányban képesek felvenni (a szén:nitrogén:foszfor aránynak 102:16:1-nek kell lennie), az ettől eltérő arányokban kijuttatott kemikáliák kimosódnak, és élővizeinkbe kerülnek.

A Balaton alga koncentrációjának szintje, valamint a vízminőség 1975-től kezdve kezdett lényegesen romlani, valamint ebben az időszakban volt a legmagasabb a műtrágya felhasználás országunkban, meghaladta sok nyugat-európai országét, bár soha nem érte el a legmagasabb hollandiai szintet. A Balaton vízminőségének romlása azonban a turizmuson keresztül közvetlenül is visszahatott a gazdaságra, ezért 1983-ban átfogó programot kezdtek, amely a csatornázást, szennyvíztisztítást, a Kis-Balaton visszaállítását, iszapkotrást is magában foglalt. Ennek eredményeként a Balaton vízminősége 2000-re újra elérte az 1975-ös szintet.

A fosszilis energiahordozók – szén, kőolaj, földgáz – használatának növekedésével radikálisan nőtt az éghajlatváltozást okozó széndioxid kibocsátása is, azonban még a csúcspontot jelentő 1984-ben sem érte el

Nyugat-Európa egy főre eső széndioxid kibocsátásának szintjét. Nem volt hatékony a magyar gazdaság, az ország termelési szintjéhez képest igen szennyezően működött (magas volt a szennyezés/GDP arány). Az alacsonyabb fogyasztási szint a nyugat-európaihoz képest így is kisebb globális terhelést jelentett több tényező tekintetében is, mint pl. üvegházgáz kibocsátás vagy a termelt hulladékok mennyisége.

Összességében azt mondhatjuk, hogy a rendszerváltás előtti időszakot a termelési hatékonyság hiánya, a GDP szintjéhez képest magas szennyezés kibocsátás jellemezte, amely elsősorban a helyi környezet állapotában érezte a hatását. A helyzet a 80-as évek elején volt a legrosszabb, és feltételezhetően a magas szennyezettségnek szerepe volt abban, hogy a várható élettartam enyhén csökkenni kezdett.

A globális környezeti problémákhoz való hozzájárulásunk ugyanekkor az alacsonyabb fogyasztási szintnek megfelelően a Nyugat-Európai országoké alatt maradt.

A gazdasági átmenet kezdetén csődbe ment a nehézipar, és átalakult a gazdaság szerkezete. Ennek eredményeként környezeti „ajándékhatás” jött létre: a levegő, a vizek, a talajok jórészt kitisztultak, bár ez semmilyen tudatos környezetvédelmi politikának nem volt köszönhető. A hagyományos légszennyező anyagok kibocsátása erősen visszaesett, a kén-dioxid egy főre eső kibocsátása pl. 1990 és 1995 között 30%-al csökkent, és javult vizeink minősége. Minthogy a műtrágya és növényvédő szer árát az állam már nem dotálta, és a gazdaságok nem tudták a korábbi szinten megfizetni, az átmenet idején felhasználásuk mintegy hetedére esett vissza, kitisztultak talajaink, ma egészségesebb zöldségféléket-gyümölcsöket tudunk előállítani, és javult élővizeink minősége is. Ezek a változások nagyon rövid időn belül – kb. öt év alatt – lezajlottak. A víz és energia árának emelkedése az ezekkel való takarékosagra ösztönzött, az energiafelhasználás csökkenése pedig azt eredményezte, hogy játszva túlteljesítettük az üvegházgázok kibocsátásának csökkentésére vállalt nemzetközi kötelezettségeinket. Az Európai Unióhoz való csatlakozásunk időszakában ugyanakkor lelassult a javulás az egészségre ártalmas szennyezések kibocsátását illetően, és előtérbe kerültek a csatlakozás szempontjából lényeges területek.

Az átmenet után (1996–)

1996-tól kezdve a gazdaság ismét növekedési pályára állt. A korszak nagy kihívása, hogy a fogyasztási szint emelkedése mellett is képes lesz-e megőrizni országunk kedvező környezeti mutatóit. Jelenleg úgy tűnik, hogy az üvegházgáz kibocsátás elvált a gazdasági növekedéstől.

Átrendeződött a szennyezés források szerinti megoszlása. Míg az átmenet előtt az ipar volt a fő szennyező, addig a rendszerváltás után a lakosság és a közlekedés vette át ezt a szerepet. Az iparban ugyanis részben a szerkezetváltás miatt, részben az új technológiák bevezetése következtében nagyban csökkent a szennyezés. A lakosság – miközben egyre környezettudatosabb, szelektíven gyűjti hulladékait és tiltakozik az újabb gyárak építése ellen – azonban egyre inkább követi a pazarló nyugati fogyasztási mintákat. Bár itt is csökkent az energia- és vízfelhasználás, de sokkal kisebb mértékben, mint az iparban. A közlekedésszállítás ágazat – amely a legfőbb környezetszennyező – pedig csak az utóbbi években esett némiképp vissza az igen magas benzinárak hatására. A lakossági szennyvízkibocsátás ma négyszer akkora, mint az ipari. Elmúltak azok az idők, amikor a környezetvédelmi felelősséget a füstölő gyárakra terhelhettük. Mindennapi szokásainktól függ, hogy milyen környezetben és milyen jövőbeli kilátásokkal élünk.

Gazdagok vagy szegények

Európához való felzárkózásunk és a gazdasági növekedés szükségessége ma hallgatólagos egyetértés tárgyát képezi. Globális perspektívából szemlélve azonban meg kell állapítanunk, hogy Magyarország már most is a túlságosan gazdag és túlságosan szennyező államok sorát gyarapítja.

Egy ország környezeti terhelésének jó mutatója ún. ökológiai lábnyoma, vagyis az a terület, amely egy ország által termelt áruk és energia megtermeléséhez, valamint az általa kibocsátott szennyezőanyagok közömbösítéséhez szükséges. A világon ma minden polgárra kb. 1,8 hektár jutna életfeltételei biztosításához. Magyarország polgárainak ökológiai lábnyoma ehhez képest 3,5 hektár, majdnem kétszerese a rájuk jutó területnek, amivel 23. helyen áll az országok sorában. Már mai fogyasztási szintünket is a mások kárára való terjeszkedés jellemzi.

Azt, hogy egy országban egy adott pillanatban a fogyasztás mennyire környezetszennyező, nemcsak az határozza meg, hogy mennyire magas a lakosság környezettudatosságának szintje, hanem sokkal inkább az, hogy a társadalom milyen életmódot és fogyasztási mintákat követ. Ebben pedig Magyarország már ma is a gazdag országok közé tartozik, amelyeknek a legnagyobb a felelőssége a globális éghajlati problémák megoldásában, az élhető környezet biztosításában.

Izsák Éva

egyetemi docens, ELTE Természettudományi Kar, Regionális Földrajzi Tanszék

A természeti és társadalmi környezet hatása a városi terek alakulására. Budapest és környéke

Budapest és környéke a magyar városfejlődés olyan területe, amely nagyságánál, valamint politikai és gazdasági súlyánál fogva példázza a városi térben zajló meghatározó földrajzi, szociológiai folyamatokat Magyarországon. A városi tér átalakulására – alkalmazkodva a fennálló gazdaságpolitikai folyamatokhoz is – minden időszakban hatott az a természeti és társadalmi környezet, amely jellemezte a térséget. Környezet–gazdaság–társadalom rendszer egyes tényezőinek hatása és ennek erőssége minden korban új keletű differenciálódási folyamatokat eredményezett. Gazdaságtörténeti időszakonként más és más telepítő tényezők kerültek előtérbe. Az egyes korszakokban eltérő környezeti elemeket „használtak”, és más volt a városi tér társadalmi szerkezetének felépítése is. A hozzászólás bemutatja a környezet–gazdaság–társadalom rendszer változásait a városi térben, kiemelve Budapest és környékének átalakulását. Röviden bemutatja a jövőbeni lehetséges folyamatok irányait, valamint a környezet–gazdaság–társadalom rendszer egységének működésének lehetőségét is.

Márfi Attila

főlevéltáros, Baranya Megyei Levéltár

Cigánysors, cigánykérdés; a vályogtelepek felszámolása Baranyában a tanácskorszak idején

Az elmúlt rendszerben Baranya megyében is több szakaszban zajlott le az elmúlt évszázadokból átöröklött cigánysors: a nincstelenség, a vályog putrik, sátrak és barlanglakások felszámolása, azaz a cigánykérdés megoldása. Az 1950-es években elodázták, agyonhallgatták a kérdést, mígnem a 60-as évektől kerülhetett sor három szakaszban a „cigány- és kóbortelepek” mint „antiszociális jelenségek” felszámolására. Ezzel egy időben kezdődött el az a sajátságos, és a cigányságra jellemző, de megváltozott keretek között lezajló vándorlás, amely során a megyeszékhely, majd a megye cigánylakossága ugrásszerűen meg növekedett a szomszédos megyékből megindult migráció következtében. Ez a szociális indíttatású jelenség megnehezítette az elkezdett telep felszámolásokat, és szociális, egészségügyi és oktatási helyzetük fentiekkel együtt járó orvoslását is. Korábban a telepítő tényezők a bányavállalatok, a nagyobb gyárak, az erdő- és a mezőgazdaság munkalehetőségei voltak, azaz a cigányság ezek környékén, jobbára a külvárosok peremén, falvak szélén telepedett le. A vályog-putrik felszámolásával „új” lakókörnyezetek jöttek létre; először a régi munkástelepeken, elhagyott háztömbökben, majd megindult a lassú beszívargás a településcentrumokba is, többnyire egységes tömbökben. Ezzel óhatatlanul is egy új típusú település-forma, a gettó jelent meg, számos más negatív jelenség; az együttélés gyakori súrlódásaival, az ún. cigány bűnözés elterjedésével, a kölcsönös előítéletek felerősödésével együtt. A „cigánykérdés” – egyébként jó szándék vezérelte – megoldási kísérlete a cigányság megkérdése nélkül történt, ennek során súlyos veszteség érte mentálisan is a cigányságot és kultúrájukat. Kérdés, mit tud kezdeni ezzel a halmozottan jelentkező problémakörrel a ma társadalma és politikai vezetése?

4. Elitváltás és a társadalomszerkezet változásai

Szalai Erzsébet

tudományos tanácsadó, MTA Politikai Tudományok Intézete

Hatalmi és társadalmi változások a létezett szocializmustól az újkapitalizmusig

A létezett szocializmus kifejezett szakaszának – így a Kádár-rendszernek – hatalmi szerkezetét elsősorban Max Weber fogalomalkotása alapján osztályvonásokkal rendelkező rendként tételezem. A létezett szocializmus hatalmi szerkezetéről (amelynek főszereplői a felső pártvezetés, a technokrácia és a nagyvállalati vezetők) ugyanis kimutatható, hogy tagjait egyfelől közös ethosz, értékrendszer, magatartás és az informális különalkuk integrálta közösségiség jellemzi, melyet a párt ethosza és bürokráciája teremt meg és termel újra (rendiség), másfelől azonban e hatalmi szerkezethez tartozó gazdasági-hatalmi centrumoknak – a nagyvállalatoknak, pontosabban azok vezetőinek – pozíciója a politikaiak mellett gazdasági tényezőkkel is magyarázható, összefüggésben azzal, hogy e centrumok teljesítményét, kivívott státuszát a gyengén működő piaci mechanizmus is visszajelzi és megerősíti (osztályvonás). Eme hatalmi szerkezet ugyanakkor nem csupán weberi, de marxi értelemben is mutat osztályvonásokat: a hatalmon lévő rend – ahogyan a hatalmi szerkezetet elneveztem – kollektíve birtokolja szinte a teljes tulajdonjogokat. (Ez a tulajdonviszony diffúz és pillanatnyi, állandó küzdelmet indukál, amelynek célja minél több jog megszerzése és minél több felelősség elhárítása.)

A hatalmon lévő renddel szemben – döntően az informális, atomizált érdekérvényesítés dominanciájából következően – nem szerveződik meg más osztály vagy rend. (Ezért van az, hogy a tőke és a munka viszonyát a tőke javára és a munka rovására mutató kiegészítő, egyensúlyhiány jellemzi.)

Eme hatalmi szerkezet a rendszerváltás folyamatában felbomlik, és egy belsőleg tagoltabb, a piaci mechanizmus nyitabb működése következtében erősebb osztályvonásokkal rendelkező hatalmi konglomerátumnak adja át a helyét. Lényegi vonásaiban mindazonáltal mutat folytonosságot, mely folytonosság egyik döntő tényezője – egészen a közelmúltig – a nemzetközi gazdasági-pénzügyi szuperstruktúra árnyékában felnövő és eme struktúra által támogatott késő-kádári technokrácia folyamatos és sajátos társadalmi szerepvállalása. A hatalmi szerkezet neve kissé bonyolult lesz: belsőleg rendiesen tagolt, osztályvonásokkal rendelkező hatalmi elit. A továbbiakban röviden: hatalmi elit.

Miként a létezett szocializmusban, az újkapitalizmusban sem alakulnak ki osztályok vagy rendek – a hatalom döntően elitképződmény. Empirikus és elméleti elemzéseim alapján középpontjában a gazdasági elit áll, alfrakcióit pedig a gazdasági elit érdekeitől eltérő alternatívákat felmutatni nem képes parlamenti politikai pártok és a kulturális elit alkotják.

A gazdasági elit által uralt hatalmi elit ugyanakkor egy gyenge módon mégis csak strukturálja a társadalmat. Sőt az osztályok vagy rendek kialakulását éppen ez a gyenge strukturáló hatás korlátozza.

Előrebocsátom, hogy a társadalmi struktúrára vonatkozó most következő fejtegetéseim az adott irányú empirikus kutatások hiányában jórészt hipotézisek.

A társadalomban laza halmazt képező középrétegek vannak jelen. Ez a halmaz sokszínű és eltérő érdekelttségű rétegekből áll, és jelen vannak azok is, akik ebből a körből is kirekesztődnek. Ők a társadalom alsó részét képezik.

Elsősorban megkülönböztethetők egymástól azok a társadalmi rétegek, amelyek a hatalmi elithez kapcsolódnak és azok, amelyek nem.

Azok, akik a hatalmi elithez kapcsolódnak – munkavállalóként az ő érdekeltsegeikben vagy szervezeteikben foglalkoztatottak – alkotják a középrétegek egy részét. Ők két alrétegre oszlanak. Azokra, akik külföldi tulajdonú szektorokban és azokra, akik a hazai gazdasági elit szférájában tevékenykednek. A középrétegek másik rétege – tehát akik nem kapcsolódnak a hatalmi elithez – belülről szintén tovább strukturált. Egyik alrétegét az önálló egzisztenciával rendelkező társadalmi szereplők – például közép- és kisvállalkozók, vagyonos inaktívak –, másik alrétegét azok a beosztott, de magasán képzett állami alkalmazottak jelentik, akik nem tartoznak az első rétegehez.

Nem tartoznak a középrétegekhez – a társadalom alsó részét képezik – a nem a hatalmi elithez kapcsolódó és nem magasán kvalifikált állami alkalmazottak, a szintén nem a hatalmi elithez kapcsolódó, nem magasán kvalifikált egyéb munkavállalók (például kisvállalkozók szak- vagy segédmunkás alkalmazottai), és az önálló egzisztenciával nem rendelkező inaktívak.

Az elmondottakat az alábbi táblával szemléltetem:

Középrétegek	Hatalmi elithez kapcsolódó középrétegek		
	Külföldi tulajdonú elit-szektor munkavállalói		Hazai tulajdonú elit-szektor munkavállalói
	Hatalmi elithez nem tartozó középrétegek		
	Önálló egzisztenciával rendelkezők. Pl. közép- és kisvállalkozók, vagyonos inaktívák		Beosztott, de magasan kvalifikált munka-vállalók, akik nem kapcsolódnak a hatalmi elithez
Alul lévő társadalmi rétegek	Nem vagyonos inaktívák	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó és nem magasan képzett állami alkalmazottak	Nem a hatalmi elithez kapcsolódó nem magasan képzett egyéb munkavállalók

Eme modellben sajátos mind az értelmiségi foglalkozásúak, mind a munkásság helyzete: a vázolt struktúra keresztbemetszi a hagyományos társadalmi csoportokat. Itt és most csupán a munkássággal foglalkozom. A munkásság megtalálható egyrészt a hatalmi elithez kapcsolódó középrétegek szférájában (vagyis a külföldi tulajdonú és hazai tulajdonú elitszektor munkavállalói között), másrészt az alul lévő társadalmi rétegek (a nem vagyonos inaktívák egy része, mint munkanélküli tartaléksereg, valamint többek között a kis- és középvállalkozói szféra szak-, betanított és segédmunkásaként a nem hatalmi elithez kapcsolódó, nem magasan képzett egyéb munkavállalók) körében is.

A most vizsgált munkásság körében a differenciálódás már a létezett szocializmusban megindult. Az új-kapitalizmushoz érkezvén azonban ez a differenciálódási folyamat jelentősen felgyorsul, mely egy átstrukturálódási folyamat eredménye. Ennek lényege, hogy a hagyományos nehézipari iparágak felmorzsolódásával ezek munkássága az alul lévő társadalmi rétegbe süllyedve szinte végérvényesen deklasszálódik (tartósan munkanélkülivé lesz, és [vagy] igen kevéssé megfizetett vagy alkalmi munkából kénytelen élni), a versenyképes (különösen a nyugati piacon versenyképes) iparágakban, valamint a piacon felfelé ívelő szolgáltatási ágakban dolgozók pedig, ha nem is növelhetik jelentősen jövedelmeiket és társadalmi státuszukat, de legalábbis képesek a megkapaszkodásra. Eme második csoport csak kisebb részben a munkásságnak ezen többnyire új szektorokba való átáramlásával, sokkal inkább új, fiatal munkásrétegek belépésével alakul ki – jellemzőjük, hogy sok közöttük az olyan diplomás vagy magas szakképzettségű egyén, aki képesítésénél alacsonyabb tudást igénylő munkakörökben kénytelen dolgozni.

Ö. Kovács József

tanszékvezető, egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Vidéki társadalmi átalakítás és átalakulás magyar–német összehasonlításban

Az általunk középpontba állított paraszti és falusi változásokat nem lehet elválasztani az átfogó „szocializmus projekttől”. Ez ambiciózus volt, hiszen – ideológusai, döntéshozói és támogatói – szerint „új embert” akart kifejleszteni. Egyszerre kívánta elvégezni a „politikai, szakmai és kulturális” átnevelést. Mivel a rendszer lényegéből fakadt az állandó ellenőrzési törekvés, így természetesen a falusi életvilágok, terek is összekapcsolódtak ezzel. Általában is érdekel bennünket a szocialista „új emberré nevelési projekt” proletarizációjának vagy társadalmi felemelkedésének kérdése. Ebben az előadásban elsősorban az érdekek, a pártállami ígéreték és társadalomszerkezeti változások szempontjából közelítve vázoljuk fel a meghatározó tendenciákat. Az agrártársadalom aktív keresőinek aránycsökkenése nem csupán a szocialista rendszerekre volt jellemző. Azonban egyáltalán nem közömbös az átalakulás hogyanja, annak erőszakos jellege. Ellenpéldaként a finn agrárváltozásukra is utalhatunk. A kollektivizálás társadalmi hatásai közül elsősorban a munkához való viszony alapvető megváltozását emeljük ki, amely mögött persze a személyes és családi érdekek radikális átrendeződése ment végbe. A föld és annak művelése sokak számára elveszítette addigi értékét.

Egy történeti, rendszerszemponitú összehasonlításban alapvetően a hasonlóságok és különbségek számbavételére lehet vállalkozni, annak buktatóival együtt. Ennek során bemutatjuk a jelenkortörténet kategóriáinak, fogalmainak és kutatási eredményeinek németországi (NDK-ra vonatkozó) és magyar jellemzőit.

A rendszerváltás–elitváltás vizsgálata Északkelet-Magyarországon

Hipotetikusan pozitív rendiségnek nevezhetjük azt a magatartást, amelyet a napokban megjelent könyv apróján fogalmazok meg. Három megye, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú Bihar és Szabolcs-Szatmár-Bereg megye sikeres alkotói, művészei, politikusai, közéleti személyiségei, tudósai szerepelnek benne, oly módon, hogy a közelmúltban elhunyt emberről tanítványa, munkájának örököse ad interjút. Az Általuk híres e föld című kötetben megszólalók értékrendjét azok a megjegyzések determinálják, amely alapján azt vélelmezhetjük, hogy rendelkeznek egy olyan belső erővel, kulturális tőkével, amelyet a századok során alakítottak, de az értékvtó korszakokban is megőriztek. A közel kétszáz életutat reprezentáló interjúkat újságírók készítették, akik moderátorai a beszélgetésnek, így felfoghatók az emlékezők az első szakmai értékelőknek, mivel a Kádár-korszak utolsó éveitől egyre kevesebb méltatás, értékelés jutott az eltávozóknak, noha ez az időszak egybeesett egy generációváltással.

A családokig lemenő másfélszáz éves visszatekintés részint a presbitériumok összetételében, részint a téeszek megalapítása és működése során kiemelkedő középvezetők, majd azok iskolázott gyermekei példáján mutatható ki. A kötetben szereplőket nagyjából két csoportba rendezetjük: a régi elit gyermekei, akiknek ősei inkább kismemesi, közép- vagy kisbirtokos, olykor nemesi rendi tudatú és kapcsolatrendszerű családok megmaradt tagjai, akiknél mindez keveredett a polgári kultúrának a monarchia által közvetített formájával és a módosabb falusi gazdák mentalitásával, és a háború után megerősödő új értelmiség üstököszerű tehetségei, akik a népi demokrácia saját nevelésű, majd 1956 után meghasonlott generációját adják.

Az elit a rendszerváltáskor metamorfózison ment át, amelynek során sokakat elvesztett, akiket valójában nem is tudott volna megtartani, hiszen egy mesterséges hatalmi kényszer helyezte ebbe a körbe, és csendes, természetes módon történő generációváltással mentek el. Az 1990-es évek elején még ismert volt, hogy ki mikor és honnan indult, a jelenlegi helyzetben azonban ezek már kevésbé észlelhetők, és az elit különböző megközelítési rendszerében új jelenségek tapasztalhatóak.

5. Determinációk a gazdaságban

Csaba László

közgazdász, egyetemi tanár, Central European University, Nemzetközi Kapcsolatok és Európai Tanulmányok Tanszék

Az egyoldalú függőségből a kétoldalú függőségbe

1. A tervgazdaság működőképességének feltétele kis nyitott gazdaságban kettős: a külvilágtól a belgazdaságot elszigetelő külkereskedelmi- és valutamonopólium, valamint a külső gazdasági kapcsolatok jelentős/legnagyobb részének államközi szabályozása. Csak ilyen módon biztosítható, hogy a lakosság preferenciákkal szemben rendre a tervezők preferenciái jussanak érvényre, továbbá hogy sem a piaci jellegű, sem a társadalmi jellegű visszacsatolások ne érvényesülhessenek.

Ebből következően 1956–1989 között, a hidegháború megszűnte és a Rákosi korszak túlzásainak elutasítása ellenére a magyar gazdaságpolitika *vigyázó szemét mindig Moszkvára vetette*. Ez egyfelől adódott abból, hogy a Kádár rendszer három tabuja közül a Szovjetunióhoz való föltétlen hűség volt az első (a tulajdonviszonyok érinthetetlensége a második, az egypártrendszer kikezdetlensége a harmadik). Ez az 1956-ot követő többszörös kompromisszumok alapja és része volt, mert a Kádár rendszer működőképességének alapját és rendszer-meghatározóját jelentette. Az időszak egészében mind a népgazdasági tervek, mind a valós stratégiai döntéseket megjelenítő nagyberuházások kivétel nélkül mindig a szovjet piac igényeire, a szovjet nyersanyagra, legalább részben a szovjet technológiára és a regionális imorthelyettesítés jegyében születtek meg. Igaz ez az 1960-as, az 1970-es, de még az 1980-as évekre is (Jamburg). A magyar *közgazdasági gondolkodásban* már az 1950-es évek közepétől kezdve meghatározó volt a világpiacon szempontok érvényesítésének szorgalmazása, ami az 1960-as évek közepétől a gazdaságpolitikát is áthatotta.

2. Ennek alapja Magyarország 1963-as fizetési válsága, illetve a szovjet gazdaságban ettől kezdve rendszeressé váló élelmiszer- és technológiaiimport volt. Az 1960-as évek közepének óvatos, de határozott *külpolitikai nyitása* 1966-ban az NSZK-val való diplomáciai kapcsolatfelvétel még az NDK elismerése előtt, az IMF-való belépés kísérlete 1967-ben, vagy az Európai Gazdasági Közösséggel már 1965-től kialakított, a diplomáciai közeli kapcsolatrend – *a gazdaságpolitikában nem társult hasonló lendülettel*. Az a hagyományos – birodalmi – megfontolás érvényesült, hogy amikor belül reformálnak, akkor nem dörgölöznek a külföldhöz. Ezért az új gazdasági mechanizmus nem társult külgazdasági nyitással (átlagárfolyam, külker-monopólium), még kevésbé külgazdasági nyitással. A gazdaságpolitika jellegét érintő bírálatokat (Jánossy Ferenc, Kádár Béla, Nagy András, Tardos Márton) politikai alapon visszautasították.

3. A rendszer-konzisztencia szempontjából különösen érthető, hogy a kor reformerei a külgazdasági nyitás alternatíváját *a keleti piac megteremtésében*, azaz a KGST reformjában látták/e gondolat vezérképviselői Ausch Sándor és Nyers Rezső voltak/. Úgy gondolták, hogy 1956 tanulsága az, hogy „egyedül nem megy”, viszont ha három-négy ország – amibe akkor egyesek még Jugoszláviát is beleértették – blokként kezd reformálni és keleti közös piacot alkot, akkor azt a szovjet támogatni fogja. Ez a megközelítés az 1968. augusztusi csehszlovákiai invázióval és a Brezsnjev doktrína meghirdetésével illúzióknak bizonyult.

4. A 70-es évtizedben Kádár passzív rezisztenciába szorult a béketáborban. Gustáv Husák se nem tudott, se nem akart második kádárizmust, mert belső bázisa gyenge volt, és a szlovák szempontból előnyös kvázi-föderalizáción túl minden engedményt életveszélyesnek tartott. Edward Gierek a reformot dinamikus, ámde szakszerűtlen, nagyberuházásokra építő és a tervgazdaságot szétszálaló politikával társította. Az összes többi KGST országban az ellenreform (antirevizionizmus) érett szocializmus irányvonala győzött. A gulyáskommunizmus és saját pozíciójának tarthatósága érdekében Kádár ekkor visszavett a reformból. Így pedig a gazdaságstratégiában sem maradt más, mint a kiemelt nagyberuházások szorgalmazása. Ezek megszervezésében, lebonyolításában és termékeik értékesítésében a KGST piac pótolhatatlan szerepet játszott. Igaz, e fejlesztések – különösen 1973 után – egyre több nyugati inputot tartalmaztak, de a célpiac rendre a biztos és tervezhető KGST maradt. A „*tervirányítás erősítése*” egyébként politikai-ideológiai szempontból is kapóra jött – igaz a döntés ára az ország erőteljesen megugró *eladósodása* volt. E fejleményt súlyosbította az első olajár-robbanásra adott téves és defenzív válasz (amikor ki akartuk nőni a cserearányromlást).

5. Az 1979–81 közti időszak nyíltá tette azt, hogy a magyar gazdaság külső függőség-rendszere többé nem egyoldalú. Az 1979. évi afganisztáni inváziót követően megromlott légkörben egymás után jelentkezett a

tervgazdaságok fizetéseképtelensége (Lengyelország, Románia, Bulgária), vagy közel fizetéseképtelensége (Szovjetunió, NDK, Magyarország). Ennél is súlyosabb csapásnak bizonyult azonban, hogy a megelőző évek ráfordításai, siránkozásai és politikai zsarolása ellenére 1981-ben a szovjet fél egyoldalúan módosította a nyersanyagszállítás – évek alatt kialakult – föltételeit, csökkentve szállításait és dollárfizetéshez ragaszkodva a növekményért. Ez kihúzni látszott a talajt az 1956-os kompromisszum alól. Magyarország – az évtizedes szovjet tiltásra immár fittyet hányva – *belépett az IMF-be* és a Világbankba. A huszonharmadik órában, a lengyel szükségállapot bevezetését megelőzően alig egy hónappal.

6. A fizetési válsághelyzetbe jutott Magyarország számára az 1981–84 közti időszak túlélését, a közellátás – más keleti országokban irigyelt – minimális szintű fönntartását *az IMF, meg az angol és a német kormány támogatása tette lehetővé*. Eközben a Varsói Szerződésen belüli viszonyok kiéleződtek. A szovjet vezetés 1979–86 közt egyértelműen a katonai lobby befolyása alá került. A szárazföldi fegyverkezés és az atomtöltetek térségünkbe telepítése révén erősíteni próbálta a csatlós államok alávetését. Ugyanakkor a gyengülő gazdasági teljesítmény, a KGST-ben már a nyilvánosság számára is érezhetővé vált kiélezett feszültségek nem tették lehetővé azt, hogy e nyomásgyakorlást tettek kövessék. Minden szövetséges – az NDK vezetésével – egyre jobban a Nyugat felé fordult, lényegében a gazdasági kényszernek engedve.

7. A Gorbacsov hatalomra kerülésével kezdődő utolsó időszak elején a *birodalmi centralizáció* erősödésének kísérletei jelentek meg. A NATO-hoz hasonló átfogó politikai egyeztető szervvé próbálták tenni a VSZ-t. A KGST 1986–2000-es műszaki programja a katonai-ipari komplexumra építő regionális önellátás grandiózus kísérlete volt, de a gyakorlatban a tagállamok ellentétes érdekein, és persze a kínálat szűköségén megbukott. A nyersanyagkrízis az első világháborús korszerűségi szintű és struktúrájú szocialista iparokat a tönk szélére juttatta. 1990 utánra már a szinten tartást sem tudták ígérni/egy olyan korban, amikor a teljesítés már évek óta és rendszeresen elmaradt az ígéretektől/. Ugyanakkor – a közben bevezetett 1982–84. évi második reform ellenére – a magyar gazdaság kiviteli teljesítménye stagnált, miközben finanszírozási igénye nőttön nőtt. 1984–87 közt, nem utolsó sorban a gyökeres reformokat kerülő, de a korábbi évek gazdaságstratégiáját tovább vivő politika hatására az ország adósságállománya megduplázódott. Egyértelművé vált, hogy *a nyugati függés* – immár hatalmpolitikai szempontból is – sokkal erősebbé vált a keletinél.

8. Ez az alapvető változás átrendezte a belső erőviszonyokat is. A keleti függés fönntartásának, a változatlanlanság híveinek kezéből kiesett az adu.

A reformellenesség megtestesítőjének, Grósz Károlynak 1987. évi kormányfői kijelölését követően hamar szembesülnie kellett azzal, hogy a semmittevés politikai öngyilkosság, ezért igen hamar a korábban kárhoztatott reformista és nyugatbarát erők mellé állt. 1988-ra kiderült, hogy Kádár János sem személyében, sem az általa képviselt politika tekintetében nem tudja a kontinuitást fönntartani. A hatalom birtokosai szembesültek azzal, hogy a KGST piac sem beszállítóként, sem fölvevőként nem működik. Az akkorra lezárult első tervezetésekből világos volt, hogy *1990 utánra az életszínvonal stagnálása sem szavatolható*, az 1956-os társadalmi kompromisszum alól kiszaladt a gazdasági alap. Eközben 1987-re világossá vált, hogy piaci reformra sem a Szovjetunióban, sem a KGST-ben nem lehet számolni, vagyis *a kiút kizárólag Nyugat felé* adott.

9. 1988 és 1990 közt alapvetően átrendeződött a nemzetközi rend. 1988 augusztusában A. Jakovlev PB tag bejelentette a magyar vezetésnek, hogy a szovjet csapatok többé nem avatkoznak be (ez a rugalmas visszavonulás stratégiájának része volt, ami biztosította az átmenet vérontás nélkülségét). 1989. áprilisában a lengyel vezetés megegyezett a Szolidaritással a hatalom békés átadásáról. Magyarországon az alternatív mozgalmak erőteljesen teret nyertek. Eközben 1989 januárjában a Németh kormány hároméves liberális zóna és piacnyitási programot hirdetett, benne már a privatizációval, a külkereskedelmi- és valutamono-pólium felszámolásával. Eközben *az ország közel fizetéseképtelenné vált*: csődbe jutott, mert a magyar nagyvállalatok továbbra is ész nélkül exportáltak a keleti piacra, miközben az már nemigen fizetett. Eközben a nyugati behozatal iránti igény ugrásszerűen megnőtt/a sok évtizedes elzárttság megszűntével. 1990 januárjában a kormányfő bejelentette: Fekete János adósságszámai tévesek voltak, a helyzet súlyos. 1990 májusában, az első demokratikus kormány megalakultkor az ország operatív valutatartalékai 8 napi behozatal fedezésére voltak elégségesek (ez az 1956-os forradalmat követő időszaknak megfelelő szint). Az *adósságteher* ezért meghatározó módon formálta a rendszerváltozás éveiben folytatható *gazdaságpolitika zsánerét* és mozgásterét. A *keleti piacok összeomlása* viszont a magyar nagyipar, a magyar mezőgazdaság és a foglalkoztatás, így az *életszínvonal* vártnál sokkal gyorsabb és erőteljesebb *zsugorodását* okozta. Vélhetőleg ez volt az ára annak, hogy a keleti blokk gúzsba kötöttségéből kiszabadulva kialakulhasson nálunk is a szociális piacgazdaság, és az ország gyorsan visszanyerje gazdasági szuverenitását.

Agrárium a Kádár-korban

A „legvidámabb barakk”, a Magyar Népköztársaság részleges önelégültségében kitüntetett szerepe volt annak, hogy a magyar mezőgazdaság teljesítménye a hatvanas évek eleje és a nyolcvanas évek közepe között az európai élvonaléhoz hasonló ütemben növekedett (pedig az 59-60-as szervezéskor sem a szervezők, sem a szervezettek nem bíztak a sikerben.). A teljes termelés körülbelül a duplájára nőtt, a mezőgazdasági hozzáadott érték (vagyis a szektor szereplőinek teljes bevétele) 20 %-kal lett több, miközben a főfoglalkozásban mezőgazdaságból élők száma az 1960-as létszám harmadára csökkent. A (nagyüzemi) mezőgazdasági munka termelékenységének növekedése meghaladta az iparét, amelyik 1960 és 1985 között csupán megháromszorozta a termelékenységét. A háború utáni Kelet-Európában szokatlan élelmi-szerbőség, a „gulyáskommunizmus”, lehetővé tette a belső fogyasztás és az élelmiszerexport gyors növekedését, és szerepe volt abban, hogy az ország a bevásárló-turizmus célpontjává váljon. Keleti és nyugati agrárelemzők egyaránt „bezzeg-országként” emlegették Magyarországot.

Mi vezetett a viszonylagos sikerhez? Leglátványosabban azok az eltérések, amelyek a magyar szövetkezeti rendszert megkülönböztették a kolhoz-modelltől. 1958-tól az uradalmak vállalati teljességére törekedtek: a téeszék saját gépparkot, műhelyeket és szállítási szolgáltatásokat alakítottak ki (1964-ben fel is számolták az állami gépállomásokat); vezető kiválasztásban lemondtak az osztályharcról (megyeiktől függetlenül 1959-től vagy 1961-től hagyták, sőt kezdeményezték, hogy a gazdaköri elit – gyakran volt kulákok – tisztségviselővé váljanak); 1961-től nem állták útját annak, hogy a háztáji gazdaság bázisán árutermelő kisüzemek alakuljanak ki és hogy a közös erőforrások üzemszerűen kiszolgálják ezt az árutermelést (háztáji művelésének átvállalása, takarmányrészesedés, szolgáltatások és takarmányok belső piaca, a 70-es évektől egyes üzletágakban termeltetés és termelésszervezés: integráció); a tervutasítások megszüntetése és így az anyagi érdekeltségen keresztül való terelés (a mezőgazdaságban 1966-ban vezették be az „új mechanizmust”); a vállalati profilszabályozás megszüntetése (így az időszakos korlátozások ellenére a téeszék nem-mezőgazdasági foglalkoztató üzemeket és vállalkozásokat alakítottak ki vagy fogadtak be: a 80-as években a téeszdolgozóknak már csak fele volt mezőgazdasági foglalkozású). Ezen túl kedvezményes forrásokat tartósabban biztosítottak előbb a nagyüzemi rendszer működőképességének biztosítására, majd a gyors technikai fejlesztésre, mint a többi szocialista országban; a 70-es években kibővültek a források a falusi infrastruktúra és az úthálózat fejlesztésére; segítették egy magas-presztízsű agrárértelmisségi réteg („hivatásos vezető rend”) létrejöttét, ambicionálták az új (amerikai) agronómiai kultúra tömegesedését; általában nem állták útját annak, hogy a mezőgazdasági kistermelés körül kiépüljenek a második gazdaság hálózatai (és így a kistermelésben is folyamatossá váljon az újítás és a kistermelés is igazodni tudjon a kereskedelmi igényekhez).

Jelentős szerepe volt a sikerekben a magyar mezőgazdaság szerencsés piaci helyzetének („Vakok között félszemű a császár”). A KGST az elfogadható minőségű (tárolható, illetve feldolgozható) élelmiszereknek korlátlan felvevője volt, és mivel a húsért és gabonáért a Szovjetunió energiahordozókkal fizetett vagy a dollár-elszámolású forgalomba számította be, ez az export gazdaságos is volt. A hetvenes évek második felétől a konvertibilis export-kényszer miatt az állam minden olyan terméket támogatott, ami eladható volt a minőségigényes nyugati vagy arab piacokon. Az állam 1976 után minden áron igyekezett fenntartani a termelési kedvet. Annyira, hogy a nyolcvanas években, amikor a tejipar minőségi fejlődését már kifejezetten gátolta a hagyományos tehéntartás, kötelezték az ipart a „háztáji tej” felvásárlására is. A feldolgozóipar gyakran kapott utasításokat kényszerfelvásárlásra és méltányos felvásárlási árakra.

A mezőgazdaság népgazdaságon belüli biztonságát szolgálta, hogy 1961-től az állami igazgatás vezetését is és a KB-apparátus agráriummal foglalkozó posztjait is az ún. agrárlobby tagjaira bízták (természetesen megkövetelve azért tőlük is a páthatározatokkal való lojalitást – de ott voltak e határozatok kialakításánál). 1968-ban azonban a megyei pártbizottságok egy része azzal köszöntötte az új mechanizmust, hogy – gyakran koholt vádakkal – lecsukatta azokat az agrárvezetőket, akiket nem tartott lojálisnak (mondván, hogy a nagyobb vállalati önállóság mellett fontosabb, hogy kik a vezetők) és a 1973–74-es reformellenes indulatokat is néhány megyében (pl. Pest és Borsod-Abaúj-Zemplén) téeszvezetők-elleni kampányok kísérték. Mégis, a hetvenes évek folyamán kioldódtak a megyei pártbizottságok és a diplomás értelmiségiekkel feltöltődött agrárvezetés közti feszültségek, igaz elköpött az agrárértelmisség reformer hevülete is. A reform hevületnek a hatvanas évek második felétől az is értelmet adott, hogy a vállalati önállóság és a piacnak való megfelelés ideológiája segítette azt a hatalmi váltást, ami a „laikus” vezetőket „hivatásos” (azaz diplomás) vezetőkre cserélte le (összhangban persze azzal, hogy a munkaszervezet kulcspozícióiba is ipart vagy legalábbis városi iskolákat megjáró szakmunkások kerültek, az új agrotechnikában akadály volt a régi rutin). A hetvenes évek közepére bekövetkezett a hatalmi váltás és a megyei pártbizottságok illetékes részlegei is diplomás agronómusokkal töltődtek föl. Az agrárigazgatás és a gazdaságok vezetői között

természetessé váltak a társasági kapcsolatok és a két csoport között természetes lett az átjárás. Legfőképp pedig: az agrárértelmiség is megtanulta, hogyan lehet az első és a második gazdaság szerepeit kombinálni. (Voltak, akik vállalati stratégiájuk alakításában használták fel ezt a tudást, voltak akik saját boldogulásukra.)

Sikerei ellenére a magyar mezőgazdaság a világpiacot meghatározó agrárexportőr országok gazdálkodási színvonalához képest nem volt versenyképes. Az összehasonlításokban a nagyüzemek tőkepazarlóinak, a kistermelés munkaerő-pazarlóinak tűnt, legfőképp pedig rendkívül nagyok voltak a teljes körfolyamat rendszerveszteségei. Ennek oka részben heurisztikusan is belátható: a nagyüzemiként reklámozott új (amerikai) agrotechnika nem a tőkés uradalmak modernizált technikája: szülőhelyén ez 2–11 fős munkaszervezetekben (nagy tőkével felszerelt családi vagy kollegiális farmokon) működik szolgáltató vállalkozások hálójában. Ennek tőke- és munkahatékonyságát, legfőképpen pedig rugalmasságát és minőségbiztonságát nem lehet vezetési szervezet alá rendelt, tayloriánusan kialakított (széttagolt) munkaszervezettel elérni. A rendszerveszteségek jelentősebb oka azonban nem ez (hiszen a mezőgazdasági vállalatok még mindig rugalmasabbak és a személyes kiválogatódásra inkább támaszkodók voltak, mint a korabeli iparvállalatok), hanem az a hátrány, hogy a magyar agrárvállalkozásoknak is azzal a vállalatrendszerrel kellett együttműködni a többi gazdasági szereplőnek: a tervgazdaság logikája szerint megformált ágazatilag és területileg illetékes vállalatok rendszerével. Egy olyan gazdaságban, ahol minden szereplőnek kis monopolisták tömegével kell együttműködnie, nem lehet elég tudatosan igazodni a végső felhasználóhoz és – főképp – nem lehet egész forgalmi láncolatot átfogó összefüggő fejlesztéseket megvalósítani. Szükségszerű, hogy egyes fázisokban eszközhiány máshol meg tőkepazarlás legyen, hogy a körforgásban nagy legyen a veszteség.

Varga Zsuzsanna

egyetemi adjunktus, ELTE BTK, Új- és Jelenkori Magyar Történeti Tanszék

Mezőgazdasági reformelképzelések és megvalósításuk politikai korlátai a nyolcvanas évek második felében

Az 1980-as évek második felében mind markánsabban jelentek meg a válság-jelenségek a hazai mezőgazdaságban. A magyar agrártermékek hagyományos piacain hosszú idő után értékesítési nehézségekkel kellett szembenézni. Emellett a belső feltételek is egyre kedvezőtlenebbé váltak. Az ország fokozódó gazdasági terhei, külső fizetési kötelezettségei közepette a kormányzati politika nagymértékben számított az élelmiszer-gazdaság teherbíró képességére. Ez megmutatkozott a mezőgazdasági jövedelmek növekvő állami elvonásában. A támogatások és az elvonások egyenlege már a 80-as évek első felében jelentős mértékben romlott, aminek következtében nemcsak a beruházási, fejlesztési lehetőségek szűkültek, hanem az évtized közepétől a nagyüzemek harmada már termelőkapacitását kezdte felélni. A válsághelyzetből való kiútkeresést azonban számos vonatkozásában gátolta a korábban kialakult üzemszervezet, a tulajdoni, érdekeltségi viszonyok ellentmondásossága. A gondokat fokozta az a körülmény is, hogy a kedvezőtlen feltételek nem kizárólag az agrárszektorban jelentkeztek. Ebben a helyzetben a szakmai, politikai, ideológiai viták kiéleződtek...

Noha az agrár-lobby ereje, befolyása elmaradt attól, ami a 60-as években jellemzővé vált, az agrárszakértők, intézmények, sőt az érdekelt minisztériumok vezetői mégis úgy ítélték meg, hogy a kialakult helyzet kényszerítő hatása alatt lehetőség nyílhat átfogó – a vidék, a mezőgazdaság egészét érintő – reform-sorozat kikényszerítésére.

Igaz, a 80-as évek történéseinek teljes körű feldolgozása várat magára. Ez már csak az információk bősége miatt is hosszabb időt igényel. A levéltári anyagok hozzáférhetősége azonban lehetőséget ad arra, hogy az egyik igen fontos területről, a politika-közi döntés-előkészítési folyamatról áttekintést adjak. A történetek megértéséhez – úgy vélem – ez kulcsfontosságú.

Az MSZMP KB mellett működő Szövetkezeti-politikai Munkaközösség, a Gazdaságpolitikai Bizottság (1988-tól Gazdaság- és Szociálpolitikai Bizottság), valamint a Gazdaságpolitikai (1988-tól Gazdaság- és Szociálpolitikai) Osztály anyagai között egyrészt megtalálhatók azok a szakmai előterjesztések, amelyek tartalmazzák a helyzet megítélését, az ajánlásokat, azok indokait, várható hatásait, másrészt pedig olvashatók azok a politikai, ideológiai fenntartások, ellenvélemények is, amelyek az állampárt központi apparátusában fogalmazódtak meg, és amelyek erősen hatottak a hatalom tényleges gyakorlóira. A konferencia-előadás – a rendelkezésre álló keretek között – ízelítőt ad az akkori törekvések, viták néhány fontos eleméből.

A működési feltételek kedvezőbbé tétele

1985-től kezdve Magyarország gyorsuló ütemben vett fel újabb hiteleket, csak hogy ezeket a hatalom döntően nem a mezőgazdaságban kívánta kamatoztatni. Kísérletet tettek viszont a szektoron belüli pénzmozgás kedvezőbbé tételére. Előterjesztés készült a mezőgazdasági termelőszövetkezetek kölcsönös támogatási alapjának továbbfejlesztésére, a vagyoni kapcsolatok bővítésére. Ez többek között azt jelentette, hogy a gazdaságilag stabil szövetkezetek – kiaknázva a hitelképességüket – olyan banki forrásokat vehessenek igénybe, amelyeket nem feltétlenül a saját szövetkezetükben hasznosítanak, hanem az általuk választott partnerekkel valósítanak meg fejlesztéseket. Ezzel ösztönözni akarták a különböző társulások további bővülését.

Előtérbe került a tagi megtakarítások közösségi célokra való hasznosítása, így az úgynevezett részjegyek, cél-részjegyek kibocsátása is. A szövetkezeti demokrácia szélesítésére hivatkozva felmerült a területi jellegű szövetkezeti pénzügyintézetek létrehozása, amelyek országos szervezetét is életre akarták hívni.

A tartósan veszteséges szövetkezetek problémáinak kezelése

Az a körülmény, hogy a mezőgazdasági szövetkezetek, állami gazdaságok jelentékeny hányada évről-évre veszteséggel zárt, továbbá hogy ezek túlnyomó többsége meghatározott térségekben működött, a romló gazdasági feltételek között szükségessé tette a veszteségrendezési eljárás újragondolását, reformját. Különösen a tartósan gazdaságtalan termelés megszüntetésének előmozdítását.

A javasolt intézkedések érintették az adóssághitelezettségek jelentős részének elengedését, a termelési szerkezet átalakítását, az ehhez szükséges eszközökhöz való hozzájutás feltételeinek megteremtését. Vagyis az ad hoc megoldások helyett a tartós megoldások keresése került a figyelem középpontjába.

Egységes szövetkezeti törvény kidolgozása

A tartósan gazdaságtalanul működő tsz-ek számára megoldásként merült fel az egyszerűbb szövetkezeti formává történő átalakulás. Annál is inkább, mert ezek a rugalmas szervezeti egységek sok esetben jobb érdekeltségi formákat hívtak életre, mint amelyek a kialakult szabályozási feltételek között a termelőszövetkezetekben akkortájt működtek.

Ehhez persze újra kellett gondolni az egyik szövetkezeti formából a másik szövetkezeti formába való átalakulás szabályait. Szakértői csoportok megbízatást kaptak tehát egy új, egységes szövetkezeti törvény kidolgozására. A tervezet széleskörű vitát váltott ki. Annál is inkább, mert az előterjesztők figyelmet fordítottak a kialakult túlszabályozás oldására, a vagyonkezelés új elveinek megfogalmazására. Az oszthatatlan közös vagyon dogmáját azonban változatlanul fenntartották.

A tsz-ekben felhalmozódott tapasztalatok alapján felmerült a belső vállalkozás intézményének legalizálása, eszerint a föld, a nagyüzemi termelőeszközök a szövetkezetek és a tagok közötti megállapodások alapján belső vállalkozási egységekben működtethetők. Ugyanakkor itt is fenntartottak egy fontos korlátozást, hiszen megtiltották, hogy a belső vállalkozási egységeknek saját vagyonuk legyen.

A földtulajdoni és földhasználati viszonyok újragondolása

1987. szeptember 1-jén lépett hatályba a földről szóló 1987. évi I. törvény, amely áttekinthetőbbé tette a földügyi szabályozást, és több fontos változást vezetett be a földtulajdon-földhasználat területén. A legfőbb újdonságot az jelentette, hogy lehetővé vált a nagyüzemileg gazdaságosan nem művelhető földek bérbeadása. Az ilyen területeket a szövetkezet magánszemély részére (területi és időbeli korlátozás, valamint hatósági jóváhagyás nélkül) adhatta haszonbérbe.

Az új törvény azonban nem hozott magával új szemléletet, rendelkezéseiben megmaradtak azok a formai szabályok, amelyek továbbra is csak egyirányúan, a nagyüzemek felé tették lehetővé a föld áramlását. Hamar felszínre került a szabályozás elégtelensége, amit jól mutatnak a törvény későbbi, 1989–90-es módosításai.

Már az eddigiek is érzékeltetik, milyen problémátömeg halmozódott fel az agrárszférában az 1980-as évek során. A reformelképzelések a tulajdoni, termelési és értékesítési folyamat valamennyi vonatkozását érintették, azokat is, amelyek „kivülről gyűrűzték be”. Látható tehát, hogy az 1980-as évek második felében a reformok, a reform-tervezetek révén többirányú átalakulás körvonalazódott a magyar mezőgazdaságban. Más kérdés, hogy a szövetkezeti és a földbirtoklási rendszer átalakítására a szocializmus végóráiban kidolgozott terveket a rendszerváltás során szinte teljesen figyelmen kívül hagyták. Az viszont már egy másik előadás témája lehet, hogy milyen válságkezelés került előtérbe az új helyzetben, és milyen tényezők magyarázzák a magyar mezőgazdaság máig elhúzódó, súlyos válságát...

Agrárpolitika – agrárválság a rendszerváltás alatt és után

A hozzászólás felvázolja az 1990-es parlamenti pártok agrárpolitikai elképzeléseit és azok politikai és ideológiai okokra visszavezethető különbségeit, főképpen a két nagy vitakérdés: a földtulajdon és az üzemi formák ügyében. Rámutat: a kormányra került konzervatív koalíció nem dolgozott ki olyan programot, amely előmozdította volna, hogy az agrárium az elkerülhetetlennél is nagyobb megrázkódtatások nélkül induljon el a rendszerváltás útjára. A régi agrárlobbi szakembereinek egy része az MSZP Agrártagozatának keretei között kimunkálta ugyan a fokozatos, a korábbi értékeket átmentő szerves fejlődés útját, de a defenzívában lévő párt vezetésében és parlamentfrakciójában nem volt meg a bátorság és az erő a határozottabb kiállásra a baloldali agrár-rendszerváltás mellett. S mire kiszabadult a szorításból, visszafordíthatatlanul kedvezőtlen irányú folyamatok indultak el. A két ellenzéki liberális pártnak is megvolt a maguk eléggé hasonló felfogása az átalakításról, de a gyakorlatba való átültetésre nekik sem volt lehetőségük, és politikájuk középpontjában távolról sem az agrárkérdés állott.

A hozzászólás érinti a részleges kárpótlási törvény pusztító következményeit, és a szövetkezetek átalakításának átmeneti szabályait rögzítő 1992. évi II. törvényt, amely számos romboló aknát rejtett magában. Felsorolja azokat a kormányintézkedéseket, amelyek a nagyüzemi gazdaságokat szorongatták, de nem mozdították elő igazán a kisüzemi magángazdaságok, a farmgazdaságok fejlődését sem. A Horn-kormány idején megszűnt ugyan az adminisztratív nyomás, a szövetkezetellenes politika, de a kivéztet mezőgazdaság nem kapta meg a lényegében liberális gazdaságpolitikát folytató államtól azt a támogatást, amely felszámolhatta volna az agrárválságot. A törvényerőre emelt 1997-es Nemzeti Agrárprogram üres keret maradt. Jellemző: az MSZP és az SZDSZ kétszeri kormányzása alatt sem tudta keresztülvinni a parlamentben, hogy a szövetkezetek és a gazdasági társaságok földet vásárolhassanak. E diszkrimináció feloldása többek között elősegíthette volna a földkoncentrációt, amely elkerülhetetlen, hiszen a milliányi kisparcellán aligha lehet korszerű, versenyképes agrártermelést folytatni.

Az 1998-ban hatalomra jutott Fidesz a FKGP-re bízta az agrárszférát, és ezzel mintegy a lovak közé dobta a gyeplőt. Konstruktív program nélkül maradt a mezőgazdaság, Torgyán minisztersége alatt csak mélyült az agrárválság. Az 1990-es években a szétzilálódott agrárviszonyok következtében óriási lett a falusi elszegényedés és a munkanélküliség, a termelés visszaesése. 1990-es adatot 100-nak véve például a mezőgazdasági termékek termelési indexe 2000-ben 69,6, a felvásárlásé 54, a szarvasmarha állományáé 52, a sertéseké 59.

Sipos Antalné
főosztályvezető, Magyar Országos Levéltár

A volt szocialista iparvállalatok privatizációja

1946–1952 között a magyarországi iparvállalatokat és pénzintézeteket államosították. A magyar gazdaság csaknem teljes egészében állami irányítás alá került, a vállalatokat az illetékes minisztériumok felügyelete alá helyezték.

A vállalatokat az állam tartotta el, és a bonyolult irányítási rendszer állandó átszervezéseket tett szükségessé, ami mindig nagyon sokba került, és ez már a „népgazdasági érdekeket” is veszélyeztette. Az 1977. évi 6. tv. viszonylagos önállóságot biztosított a vállalatoknak. Az állami támogatásokért való sorban állást azonban a törvény sem szüntette meg.

Az állami kedvezményekre épülő nagyvállalati struktúra bomlási folyamata a '80-as évek elején elkezdődött. A vállalatok túlélési stratégiái között a szervezeti átalakulás is szerepelt, de állami segítség nélkül nem oldódott meg a válság.

Az 1980-as évek végén, 90-es évek elején a rendszerváltás programjának legjelentősebb részét képezte a gazdasági szerkezetváltás megvalósítása, az állam gazdasági szerepvállalásának csökkentésére irányuló törekvés. 1988-ban megszületett a gazdasági társaságokról szóló törvény, majd hamarosan (1989-ben) az ún. átalakulási törvény, amely lehetővé tette az állami vállalatok átalakulását gazdasági társaságokká. Ebben az időszakban zajlott a privatizáció első, ún. spontán hulláma.

A „második hullámban” folyamatos törvényalkotás során az állam a privatizáció feletti ellenőrzést próbálta megvalósítani. 1992-ben külön törvény rendelkezett a tartósan állami tulajdonban maradó vállalkozói vagyon kezeléséről és hasznosításáról, valamint az időlegesen állami tulajdonban lévő vagyon értékesítéséről, hasznosításáról és védelméről.

Végül a többszöri módosításokkal ma is hatályban lévő, az állam tulajdonában lévő vállalkozói vagyon értékesítéséről szóló 1995. évi 39. törvénnyel megkezdődött a privatizáció „harmadik hullámának” nevezett időszak, amelyben az állam irányító szerepét szerette volna megszilárdítani.

Az állam tulajdonosi szerepének visszaszorítása és a gazdaság hatékonyabb működésének előmozdítása mellett a privatizáció céljai közé tartozott egy új magyar polgári vállalkozói réteg megteremtése, de a szándék nem teljesen az elképzelések szerint valósult meg.

Ma még nem tudjuk megítélni, hogy a privatizációs folyamat és az egyes vállalatok privatizációja elérte a kitűzött célokat. A magánosítás jótékony gazdasági hatásának köszönhető azonban az államadósság csökkenése, a belső egyensúly látványos javulása az 1990-es évek második felére - tényekkel és adatokkal bizonyíthatóan.

Az állami támogatással fenntartott nagy iparvállalatok közül a privatizált vállalatok a piacgazdaság nyertesei közé tartoznak. Egy-egy vállalat privatizálása sok pénzbe került. Nem egy esetben a csőd széléről kellett visszahozni az adott céget ahhoz, hogy kellően „kistafirozva” eladhatóvá váljon. Ha még esély sem mutatkozott az adott vállalat talpra állítására, akkor lépett életbe a csődtörvény. A felszámolási eljárások is tetemes állami pénzt emésztettek fel, és ráadásul vagyonszétválással jártak együtt. A privatizált vállalatok legalább életben maradtak, működnek, GDP-t termelnek.

Még az ügyeskedéssel, állami bevétel nélkül megszerzett vagyon is jobb kézben van, mintha a ráfordított pénzt a „feneketlen zsákba” öntött állami szubvencióra adták volna ki – állapítja meg az Állami Számvevőszék Fejlesztési és Módszertani Intézetének elemző tanulmánya.

A privatizáció sikere vagy kudarca nem csupán a két fél, a vevő (befektető) és az eladó (állam) hozzáértésén és szándékain múlt vagy múlik.

Példaképpen egy átlagos, ha nem is teljesen problémamentes, de sikertörténetnek tekinthető privatizációt szeretnék röviden ismertetni, a Magyar Gördülőcsapágy Művek privatizációját. A vállalatot 1996-ban a DAEWOO Corporation multinacionális cég vásárolta meg.

Csízi István

levéltáros, Magyar Országos Levéltár

Az új gazdasági mechanizmus kutatásának lehetőségei az Országos Tervhivatal iratanyagának tükrében

Az új gazdasági mechanizmus számos jelentős változást hozott Magyarország gazdasági életében. Jellegéből adódóan az új irányítási rendszer a gazdaságirányítás és -szervezés legfontosabb szervét, az Országos Tervhivalt is érintette. A Tervhivatal szerepe és jelentősége ugyanakkor kettős természetű volt. Elnökei (Ajtai Miklós, Párdi Imre) a reformok „vezérkarának”, a Gazdaságpolitikai Bizottságnak kezdetektől tagjai voltak, így az új gazdasági rendszer kialakításában, formálásában alapvető szerepet játszottak. Másrészt az új gazdasági mechanizmus egyik lényegi eleme volt a tervutasításos rendszer átalakítása, amely a Tervhivatal apparátusának fontos szerepet biztosított, ám együtt járt feladatainak átstrukturálásával és bizonyos szempontból csökkentésével is.

A történeti érdeklődés jogosan fordul mindig is a fontosabb csomópontok, az eseményeket döntően befolyásoló személyek, csoportok felé. Így az MSZMP vezető testületeinek és a Gazdaságpolitikai Bizottság döntéseinek, vitáinak elsőrendű jelentősége van az új gazdasági mechanizmus történetének, értelmezésének kutatásában. Ugyanakkor fentebb jelzett szerepéből következően az Országos Tervhivatal történetét és iratanyagát vizsgálva jobb képet kaphatunk a reformok kidolgozásáról, formálódásáról és végrehajtásáról. Természetes, hogy a számos példányban elkészített elemzések és jelentések más szerv iratai között is tanulmányozhatóak, ám a tervutasításos rendszer összefüggéseit tekintve a legszélesebb perspektívát a Tervhivatal iratanyaga biztosíthatja. Ráadásul az iratanyag a maga teljességében csak az 1990-es évek közepétől áll a kutatók rendelkezésére, rendezettségének legideálisabb szintjét pedig napjainkban éri el.

A két legnagyobb irategyüttes, az Általános (nyílt) és a Titkos ügykezelésű (TÜK) iratok közül az előbbi a gazdaságirányítás „mindennapjaira” kínál forrásanyagot, bár éppen a reform meghirdetését megelőző évekből az átlagosnál kisebb mennyiségben. Ezzel szemben a TÜK iratok – az iratkezelés és titkosítási szempontok letisztulásának köszönhetően – nagyobb számban tartalmaznak a Tervhivatalban keletkezett, és az új gazdasági mechanizmus által preferált közép és hosszú távú tervezésre vonatkozó dokumentumokat, sajátos hangsúlyeltolódásokkal. Jellemzőnek mondható az is, hogy a Népgazdasági és ágazati tervek gyűjteményében mennyiségileg (ami egyben bizonyos mélységi tagoltságot is jelent) az 1950-es évek mellett az 1960-as évek második fele jelent csúcspontot. Külön említendőek az elnökök, elnökhelyettesek irathagyatékai. Ezek általában (minden tekintetben) igen vegyes és szerteágazó, ám éppen ezért számos tanulságot hordozó irategyüttesek, melyek sok esetben túlmutatnak az elnökök Tervhivatalbeli működésén. Az időszak már említett fontos személyiségei mellett kiemelendő Karádi Gyula elnökhelyettes iratanyaga, mely mintegy ellensúlyozza Párdi Imre iratainak hiányos voltát. A keletkezett iratok mennyiségi eltérései (szervezeti egységek, illetve évek tekintetében), az egyes irattípusok előfordulásának jellemzői, kontextusai a dokumentumok alapos tartalmi elemzése mellett fontos adalékul szolgálnak az új gazdasági mechanizmus tanulmányozásához is.

Azonban az Országos Tervhivatal széles spektrumú és egységes iratanyagának tényleges értékét minden felvetések és vázlatok mellett a jövő történeti kutatásának kell majd megítélnie.

6. Reflexiók szocializmusra – ideológia, kultúra, ellenkultúra

Kalmár Melinda
történész

Az irodalmitól a kognitív gondolkodásig. A szocializmus átvilágítása a 70-es évek első felében

A hetvenes évek elején a nyugattal folytatott versenyben a technológiai olló látványosan mutatta a szocializmusok lemaradását, minek következtében a kelet-európai rendszerek kényszerűen felismerték és elfogadták, hogy a műszaki fejlesztés gyorsításában a gazdaságpolitikai elemek mellett kiemelkedő szerepet játszik az emberi tényező. A kimerült extenzív gazdasággal küszködő blokk országai számára ez a növekvő különbség tette sürgetővé a rendszer működésének többoldalú felülvizsgálatát a gazdaság állapotától a társadalmi tudatig. Világossá vált, hogy az extenzív termelésre való áttérés korántsem csak a gazdaság szerkezetének átalakítását feltételezi, hanem a humán erőforrás termelői kapacitásának és élet-tartamának jelentős javítását is, amelybe beletartozott a munkaerő általános műveltsége, konvertálható szaktudása, kompetenciája és alkalmazkodóképessége éppúgy, mint egészségi állapota, illetve életkilátásai. A versenyképes jövő oktatási rendszerét, közművelődési hálózatát, egészségügyi és szociális struktúráját fokozatosan ezekhez a komplex versenyfeltételekhez kellett igazítani.

Az 1969-es moszkvai találkozón a szovjet vezetés a két rendszer versenyének meghatározó elemeként kezelte az intenzív alkalmazkodást, és ezt követően a kelet-közép-európai régió arra törekedett, hogy felmérje, társadalmi mennyire tudnak alkalmazkodni a világtörténelmi konstelláció teremtetten kihívásokhoz. Az MSZMP X. kongresszusa ennek szellemében szabott új irányokat az ideológiai gondolkodásnak. Mindenekelőtt megkezdtek a magyar társadalom strukturális viszonyainak, életmódjának és tudati állapotának szisztematikus felmérését, hogy képet kapjanak arról, vannak-e egyáltalán a szocializmusnak saját, csakis rá jellemző létformái, amelyek a későbbiekben kiindulópontjai lehetnének egy identitásában erős, a nyugati mintától eltérő, integráns fejlődésnek. A kutatásba bekapcsolódtak a történettudomány, szociológia, filozófia, pszichológia, az irodalom, az állam- és jogtudomány, a tudományszervezés, a statisztika, a demográfia képviselői. Az 1972-ben indult széles körű felmérés az első olyan, amely valóban tudni akarta, hol tart a magyar társadalom 1945 óta. A vizsgálatok kiterjedtek a megismerő struktúrákra, a műveltség-eszményre, az értékorientációkra, az oktatás és a család szerepére az önállóan döntő, kreatív személyiség kialakulásában, csoport- és konfliktusmechanizmusokra, foglalkozás- és karrierstratégiákra, a mobilitásra, a kreatív tevékenységgel szembeni vezetői magatartásra, a gazdasági véleményformálás körülményeire, a politikai információ elsajátításának feltételeire, és nem utolsósorban a nyilvánosság szerepére a társadalmilag – de főként a gazdaságilag – hatékony ember fejlődésében.

Az egyik legfontosabb ideológiai változás a munkaerő jelentőségének növekedése nyomán a szocialista ember új ideájának formálódása. A tudomány és az emberi tényező szerepének erősödése a versenyben, valamint az, hogy termelés hatékonysága szorosan összefügg a társadalom általános műveltségével és kulturális színvonalával, végzetes kihívás elé állította a szocializmust. Ha az egyszerű termelő és ideológiai-szabályozó struktúrákat meghagyja, akkor lemarad, és nem lehet kompetens szereplője a világgazdaságnak, ám ha elfogadja a mindenre kiterjedő minőségi differenciálódás feltételeit, akkor integritását előbb-utóbb fel kell adnia. Másképpen: ha meghagyja a korábbi tagolatlan, emocionális, historikus, gyakran hiedelemszerű kognitív struktúrákat, nem tud megfelelni a kihívásoknak, ha viszont tagoltabb, differenciáltabb, racionális-kritikai attitűdöt fogad el, a szocializmusnak hosszú távon vége.

A társadalom innovációs és modernizációs készsége tehát nagymértékben függött attól, hogy a rendszer meg tud-e foglalmazni egy olyan új műveltség-eszményt, a szocialista ember új ideáját, amelyet többek között nagyobb fokú analízis-szintetizáló képesség, figyelem-koncentráció, kombinatív gondolkodás, egyéni/csoportfelelősség, adekvát társadalomismeret, önreflexióra való képesség, a társadalmi, gazdasági, termelői folyamatok átlátása egyaránt jellemez. Olyan tulajdonságok, amelyekre korábban még nyugaton sem volt annyira szükség, mint ekkor. Ez lett volna a véleményformáló, önállóan, individuálisan gondolkodó fejlett szocialista embertípus. A hetvenes évek eleji átvilágítások ezért nem csupán a kommunista indoktrináció frissítését készítették elő, hanem a versenyhelyeket is felmérték az alapvetően megváltozott konstellációban. Arra törekedtek, hogy felmérjék: a magyar társadalom hogyan viszonyul a szocialista eszményekhez, illetve milyen hajlandóságot mutat a változásokra. Az ideológiai gondolkodás ezzel ismét új szakaszába lépett, és változása folytán maga is új folyamatokat ösztönzött; a lojalitás biztosítása felől elmozdult a hatékonyság, a minőségi termelés biztosítása felé.

A vizsgálatok a magyar politikai tudat erős heterogeneitását regisztrálták. Széles társadalmi méretekben mutatkozott meg a korábbi negyedszázadban kiépített rendszer nehézkedési ereje: mindenekelőtt erős hamis tudat és illúzió a szocializmus hosszú távú esélyeit illetően, a status quo-ra törekvés, a békéltető magatartástípusok uralkodó jellege a működésszabályozásban, kontraszelekció és a mobilitás csökkenése, mindenütt erős rétegzettség és szegregáció, továbbá historizáló gondolkodási hagyományok, gyenge nyelvi és politikai tudat, elégtelen szövegértelmezési képesség. Összességében a társadalom többségére általában a modellek statikus követése volt jellemző, amit a vizsgálatok úgy összegeztek, hogy az a „demokrácia teljes félreértése.” A hetvenes évek átvilágításai ezért egyértelműen utaltak a politikai intézményrendszer és nyilvánosság – egymással összefüggő – átalakításának szükségességére. Ám az intézményrendszer lényegi átalakításának gondolatát megelőzte az felismerés, hogy sem a magyar társadalom hagyományos politikai kultúrája, sem a reformkorias-irodalmias-emocionális-verbális-epikus ideológiai/indoktrinációs etalonok nem alkalmasak a társadalom aktivizálásra, illetve az ország helyzetének reális felmérésére. Az egyéni politikai aktivitás szinte kizárólag szervezeti keretekben és formálisan működhetett, a közvéleménynek jóformán alig volt szerepe, a politika presztízse a közvéleményben igen alacsony volt, a politikai kultúrát a közömbösség jellemezte, valódi politikai nyilvánosság nem működött. A társadalom és a politikai állam közti közvetítő rendszer a szocializmust megelőzően sem volt eléggé fejlett, de a háború utáni centralizált gazdaság centralizált politikája nemhogy segítette volna, inkább határozottan ellenkező irányba terelte a modern nyilvánosság fejlődését. A politikai érdeklődés nemzedékenként és a társadalmi helyzettől függően is eltért. A politikai ismeretszintet elsődlegesen a réteghelyzet határozta meg, és csak ennek alárendelten, másodlagosan az iskolai végzettség (beleértve a politikai iskolai végzettséget is), vagy a lakóhely, illetve a munkahely jellege. A társadalmi helyzet nagymértékű eltérései mentén az egyes rétegek nem egyforma mértékben kerülhettek a társadalmi információrendszer közelébe, és az így előállt „információs lépcső” hierarchikus érdeklődés-struktúrát hozott létre. A munkahelyi beosztás emelkedésével az érdeklődés tematikája szélesedett, és szaporodott a források száma is. Az életmód, a szabad idő, a kulturális szint sajátosságai következtében ugyanakkor különösen a parasztság, a bejáró munkások, segédmunkások és munkások előtt zárva maradtak az információs csatornák. A „réteghelyzet, rétegtudat” még a látens nyilvánosságban való részvétel esélyeit is meghatározta. A jelentések mindezt „bumeráng-effektus”-ként írták le, jelezve, hogy a világpiacon ilyen politikai kultúrával nem lehet eséllyel a versenyezni.

A politikai kultúra differenciálódása a politikai befogadás magasabb nyelvi szintjét feltételezte volna, mivel az alkalmazkodás bővíthető/rugalmas műveltségszintet, kreatív-vállalkozó-felelősségvállaló attitűdöt, és több/szélesebb politikai nyilvánosságot kíván. A 60-as évek elejétől szélesedő tömegkommunikáció, különösen a szűkebb értelemben vett „technikai jellegű” eszköz, a televízió növekvő jelentősége e tekintetben is új helyzetet teremtett. A tömegtájékoztatás megváltoztatta a módszereket, és az ötvenes évek végi (irodalom-sajtó) elmozdulás után visszafordíthatatlanul átalakította a politikai kommunikáció nyelvezetét is. A differenciáltabbá váló világban az ideológiahordozó politikai nyelv megváltozott, és ha a mindennapi nyelv és tudat nem tudott vagy nem akart volna ezzel lépést tartani, veszélyeztette volna az Üzenet eljuttatását a közönséghez. A tömegkommunikáció elterjedésével a század második felében az európai szocializmusok indoktrinációja is a szövegértés tömegtársadalmi problémájával nézett szembe. Világossá vált, hogy a kutatások tárgya már nem az, hogy mit és mennyit hallgatnak, illetve olvasnak az emberek, hanem, hogy mit értenek meg belőle. A közművelődési program egyik célja részben éppen ezért az iskolán kívüli művelődési, informálódási lehetőségek körének bővítése volt.

A tömegkommunikáció működését folyamatosan elemző Tömegkommunikációs Kutatóközpont (szovjet kutatásokra hivatkozva) elemezte azokat a társadalmi kommunikációs folyamatokat, amelyekben a nyelv, és vele „értékek, ideologikus mozzanatok objektiválódnak”. Hangsúlyozták, hogy a megújult politikai kommunikációhoz kognitív társadalmi tudat szükséges, és ez a nyelvelsajátítás bizonyos szintjét feltételezi, ami magasabb a legalacsonyabb nyelvi szinten beszélő széles rétegek készségénél. A gazdasági vagy kulturális szempontból hátrányos helyzetben lévő társadalmi csoportok családi rendszerint ritkábban rendelkeztek rádióval, televízióval, ritkábban olvastak újságot, iskoláskorú gyermekeik verbális képessége kevésbé fejlődött, mint az azonos képességű (intelligenciájú), de más társadalmi csoporthoz tartozó gyerekéké. Felnőttként kevésbé hatékonyan olvastak, mert a politikai nyelv elsajátításának egyik előfeltétele a tömegkommunikációban különösen gyakran használt szavak elsajátítása, továbbá az idegen szavak, illetve a mindennapi nyelvben nem jelentős distinkciók megértése.

A negyvenes évek végétől a magyar társadalom hosszú utat tett meg, amíg szélesebb rétegei is eljutottak az emocionális ideológiai befogadástól a kognitív/megismerő politikai gondolkodásig. A század második felének gyors változásai azonban elkerülhetetlenné tették a korábbi ideológiai logika felülírását, és nemcsak a differenciáltabb (mindennapi) politikai kultúra érdekében. A folyamatok prognosztizálhatósága is ebbe az irányba mutatott: a stratégiai gondolkodás összetettebbé, soktényezőssé vált. Ez a bonyolult konstellációs gondolkodás, amely együttes értelmezte a társadalmi, technikai, gazdasági, politikai, művelődésbeli, életmódbeli változásokat, valamint néhány, jelentőségében növekvő tudományág (matematika, fizika, biológia) hatása együttesen a kognitív gondolkodás felé mozgatták a korábban epikus-irodalmi ideológiát és politikai kultúrát. A hetvenes évek elején a társadalmi tudat szerkezetváltozásának ismét

eljött az ideje, mert a szocializmus tudatformáinak ideologikusan rendezett hierarchiája nem tette lehetővé a világban való reális tájékozódást.

Az ideológia reflexiója kisebb mértékben korábban is enyhén átrendezte a társadalmi tudat szerkezetét; ennek jelei az 1958-as művelődéspolitikai- és az 1965-ös ideológiai irányelvekben már megmutatkoztak. A hetvenes években azonban a szocialista ideológia végleg leszakadt az irodalmias-epikus logikától, miközben a művészi alkotómunka is észlelhetően intellektualizálódott. A struktúra-életmód-tudat vizsgálatok megerősítették ezt a folyamatot, hangsúlyozva, hogy a társadalomtudománynak fel kell váltania a művészetet a társadalmi önismeretben, és ezzel – a politika felől nézve – mindkettő helyére kerülhet a tudatformák hierarchiájában.

A szocializmus európai rendszerének hetvenes évek elején indult nagyszabású átvilágítása mindezeket figyelembe véve arra a következtetésre jutott, hogy bár a rendszer nem érdekelt önmaga felszámolásában, el kell fogadnia, hogy a társadalom (verseny) aktivitásának feltétele a (politikai) tudat aktív fejlesztése, ami viszont az állam és a társadalom közötti hatékony – valóban működő – közvetítő rendszer, a politikai nyilvánosság révén jöhet létre. Ez pedig tudati változásokat, az intézményi struktúrák módosulását, és a politikai rendszer némi átalakulását igényli.

Sasvári Edit

művészettörténész, Budapesti Történeti Múzeum, Fővárosi Képtár–Kiscelli Múzeum

Művészet a szürke zónában. A képzőművészet játéktere a Kádár-rendszerben

Magyarországon is, mint a térség más országaiban, az ötvenes évek kommunista kultúrpolitikája a művészetet saját ideológiájának agresszív propagandájára használta fel. Az állam vállalta magára a kultúra „eltartását”, ezért offenzív propaganda-produkciókat várt el cserébe. A hatalom pontos definíciókkal rendelkezett arra vonatkozóan, mit tilt, és mit támogat a művészetben belül. A Kádár rendszer konszolidációját követően, 1967 körül azonban érezhetően lecsökkent ennek a két kategóriának a játéktere. Ekkor, a hatvanas évek második felében intézményesült egy harmadik kategória, a művészet „szürke zónája”, amely az évtizedek során egyre növekedett, végül a 80-as évekre mindent elnyelt. Ugyanakkor a kultúrpolitika szemlélete is finomodott: a kulturális reprezentáció szerepét egyre inkább a politikamentes értékek töltötték be. Ebben az összefüggésben az „érték” tradicionális, kanonizált produkciót jelentett, ami jól megfelelt az alapvetően konzervatív beállítottságú magyar közszemléletnek. Kialakult a 70-es, 80-as évek konzervatív értékközpontú, „helyben járó” kultúraszemlélete, melyet később a 90-es évek polgári társadalma is szívesen – de legalábbis fenntartások nélkül – átvett.

Előadásomban többek között azt vizsgálom, hogy a Kádár-rendszer hogyan képzelte el a viszonyát a képzőművészettel és nem utolsósorban azt is, hogy ezen a területen mit tekintett értéknek? Arra a kérdésre is választ keresek, hogy a „helyben járó értékek” intézményes támogatása hogyan szorította ki a szürke zónában kanalizált, szellemileg friss és offenzív, ám nem kanonizálódott értékeket. Végül arra is kitérek, hogy a kategorizálás emberi, erkölcsi lehetetlensége folytán hogyan vált állandó irritációs területté képzőművészetet.

7. Megélhetési és túlélési stratégiák. A mindennapok története

Valuch Tibor

tudományos főmunkatárs, '56-os Intézet

A hétköznapi élet változásainak jellegzetességei az ötvenes években és a Kádár-korszakban

A kommunista hatalomátvételt követően az életmód, a fogyasztási minták, a társas érintkezési és viselkedési normák a proletarizálódás és a lefelé irányuló nivellálódás miatt „negatív módon” homogenizálódtak, majd a megváltozott körülmények között a hatvanas évek végétől a kvázi-fogyasztói társadalom normáinak megfelelően az életmódbeli különbségek újratermelődése a korábbinál magasabb átlagos szinten kezdődött meg és a különbségek a rendszerváltozást követően tovább növekedtek. Az előadás keretében áttekintem a politikai és a mindennapi élet összefüggéseit, a jövedelmi viszonyok néhány jellegzetességét, a proletarizáció és az újravagyonosodás sajátosságait, az öltözködés, a táplálkozás és a lakáviszonyok átalakulásának főbb jellemzőit.

Tóth Eszter Zsófia

tudományos munkatárs, Politikatörténeti Intézet

Munkásság és oral history

A rendszerváltás időszakában tömegesen emlékeztek vissza az emberek a szocialista korszakra. A visszaemlékezők szívesen osztották meg a kutatókkal olyan történelmi eseményekkel kapcsolatos történeteiket, amelyek a szocialista időszakban tabunak számítottak (pl. 1956-os forradalom, kitelepítés, hadifogság). A kutatók is elsősorban azokat a levéltári forrásokat igyekeztek feltárni, amelyek korábban nem voltak kutathatóak. Azonban a levéltári forrásokban a munkások és munkásnők csak igen ritkán és általában makroszintű összefoglalókban jelennek meg, életvitelük, mindennapi tevékenységük írásosan alig-alig dokumentált. Amíg az értelmiségiek íróasztalfiókjában gyakran lapul egy kiadatlan emlékirat, addig a munkások között ritka kivétel az, aki maga törekszik arra, hogy írásos formába öntse emlékeit.

Az ipari munkásokkal szembeni szerepelvárásokhoz nem tartozik hozzá, hogy saját történeteiket írásosan reprezentálják. Eszerint a „nem-értelmiségiek”, a „munkások” vagy „parasztok” emlékezete a szerepelvárásokból fakadóan nem áll össze egységes múlttá, emlékeik esetlegeseek, montázsszerűek, nincsenek kész történeteik. A munkások emlékeiket többnyire szavakban, nem pedig írásban adják tovább, még akkor sem, ha úgymond nem a szavak emberei. A társadalmi elvárások szerint mindennapi emlékeik kevésbé fontosak annál, minthogy részei legyenek a kollektív emlékezetnek. Ezzel szemben a szakmai diskurzusban történetüket igencsak „sajátosnak” tartják, ami természetesen nem idegen a mikrotörténeti megközelítéstől, amely éppen a „sajátos” történeteket állítja vizsgálódásai középpontjába.

Előadásomban rövid nemzetközi kitekintés után áttekintem, milyen módszerekkel interjúztak munkásokkal és munkásnőkkel Magyarországon a második világháború óta (a tényinterjúzástól a narratív életút-interjúkig). Majd elemzem, hogy azok a munkások és munkásnők, akikkel oral history interjút készítettem, hogyan ábrázolták azt, hogy a szocialista állam privilegizáltként feltüntetett csoportjához, a munkássághoz tartoztak, egyáltalán, létezik-e az elbeszélésekben munkás-identitás?

Majtényi György

főosztályvezető, Magyar Országos Levéltár

Az elit és a vadászat – a rendszerváltás előtt és után. „Nem mehet akárki vadásznak”

A közvélemény szemében a vadászat a múlt században is az elitbe tartozás kritériumának számított. Előadásomban azt elemzem, hogy miképpen változtak a különböző társadalmi diskurzusokban a vadászathoz kötődő jelentések.

Az előadás első felében az Egyetértés vadásztársaság történetét mutatom be. 1964-ben Kádár János akaratára alakult meg a legfelsőbb pártelit tagjait tömörítő társaság, az Egyetértés, mely a korábbinál rendezettebb kereteket kínált a pártvezetők vadászataihoz. Utóbb – elsősorban a nyolcvanas évektől – a nyil-

vánosság szélesedésével azonban éppen e vadásztársaság és a róla szóló hírek váltak a hatalmi elittel szembeni indulatok egyik forrásává. A rendszerváltás után a politikai elit körében a vadászat sokat veszített népszerűségéből, mivel a közvélemény szemében a korábbi hatalom metaforájává vált. Új emberek és új szokások jelentek meg viszont a vadászok körében, változott az elit és változtak a vadásztársaságok. Az előadás második felében ennek nyomán vizsgálom a vadásatról, a vadászokról szóló diskurzusok rendszerváltás utáni átalakulását.

Szabó Csaba

főigazgató-helyettes, Magyar Országos Levéltár

A katolikus vallásosság megélése a Kádár-korszakban

Az előadás nem a szociológiailag mérhető hit problémájára vagy a vallásszociológia empirikus kutatási lehetőségeire koncentrál. Vallásosság alatt az egyén vagy egy közösség rituális, vallási töltetű cselekedeteit, ezek gyakorlati megjelenését értem.

Azt vizsgálom, hogy egy diktatúrában, amely a vallásgyakorlásnak csakis intézményesült kereteit hajlandó elfogadni, azt is csak erős kontroll alatt, milyen lehetősége van az egyénnek vagy egy közösségnek, hogy megélje vallási élményeit. Meddig mehet el valaki a vallás gyakorlásában, vallásossága megélésében, hogy ne kerüljön összetűzésbe hite miatt a pártállammal?

Előadásomban olyan forrásokra kívánom felhívni a történész és vallásszociológus kutatók figyelmét, amelyeket egyelőre figyelmen kívül hagytak munkáik során.

Rendkívül fontos és valóban érdekes visszaemlékezések, interjúk láttak napvilágot a 20. század második felének egyháztörténetére nézve eddig is. Többnyire az egyházpolitika, az egyházüldözés eseményeire koncentrálnak ezek a publikációk. Alig akad köztük olyan, amelyik túllépve a pusztán „eseménytörténeten”, kvázi irányítva az interjúalanyt, eleve megfogalmazott kérdésekre keresi empirikus módon a választ.

Ma még a Kádár-rendszer egyes szakaszainak egyházpolitikai, egyháztörténeti feltárása sem teljes – nemkülönben a Rákosi-korszaké –, de a korszerű történelemtudománynak megfelelően fontos lenne a köz-történetre, a mindennapok történetére is koncentrálni. Lehet, hogy a módszertan is hiányzik még ehhez: tudjuk-e forrásként kezelni például a memoárt, vagy eleve szubjektívnak tekintjük, és másodlagosan kezeljük. Meg tudjuk-e a levéltári forrást úgy szólaltatni, hogy az ne csak a történelem eseményeit igazolja, hanem meglássuk benne az embert, aki élvezte vagy elszenvetde a történelmi eseményeket.

Előadásomban állambiztonsági és állami jelentések, periratok segítségével szemléltetem a diktatúrában a vallásos érzés megnyilvánulásának legális és illegális formáit, módszereit.

Horváth Sándor

történész, MTA Történettudományi Intézet

Mindennapi szocializmus, avagy Titóné stólája

Miként ábrázolhatóak a szocialista korszak magyarországi mindennapjai? Meddig hatottak az uralkodó párt és állami szervek utasításai és melyek voltak ezek korlátai? Milyen mértékben voltak érdekelték és hogyan vettek részt az apparátuson kívüli hétköznapi emberek a szabályok betartásában? Hogyan mondtak le a társadalom tagjai a hatalommal szemben autonómiájukról és mit jelentett önállóságuk? A magyarországi jelenkor-történeti kutatások eredményeit összegző tanulmányok és monográfiák túlnyomó többsége nem vitt közelebb ezeknek a kérdéseknek a megválaszolásához. Olyan kutatási kísérletek, amelyek a „mindennapi szocializmus” működésének jobb megértését elősegíthetik, csak elszórtan jelentkeztek az elmúlt években. Ez jól illeszkedik abba a folyamatba, amelynek során a magyar jelenkor-történetírás az esetenként provinciális és pozitivistá hagyományokat folytatva szinte alig reflektál a nemzetközi társadalomtudományi diskurzusokra, csak korlátozottan vesz részt bennük. Ennek egyik elsődleges oka, hogy a jelenkortörténet-kutatások diszciplináris kereteit nem ritkán sematikus kategóriák (gazdaság, társadalom, kultúra) és a szocialista korszak hivatalos társadalomszemléletéből fakadó struktúrák (munkás-paraszt-értelmiség) uralják.

Előadásom első felében arra keresem a választ, miként vált a mindennapok történetének kutatása a nemzetközi szocializmus-kutatásokban meghatározó irányzattá és miért nem történt ez meg Magyarországon? Miként hatott az interdiszciplinaritás az utóbbi évtizedek nyugati és nem hatott a magyar jelenkor-történeti kutatásokra, valamint mi volt ennek oka? Milyen társadalomról alkotott elképzelésekben gyökeredzik a magyarországi mindennapok kutatásának gyakorlata? Lehetséges-e a szociológiából származó

rétegződéskutatások makrovilágainak összeházasítása a társadalmi csoportképződést diszkurzív jelenségek közé soroló mikrotörténettel a mindennapok szintjén?

Előadásom második részében egy eset elemzésével arra teszek kísérletet, hogy bemutassam, miként ábrázolható egyetlen Kádár-kori történeten keresztül a szocializmus működésének mindennapos gyakorlata és miként jelenhet meg ugyanez a történet „makroszinten”. A történet arról szól, hogyan lopták el Titó feleségének Rotschild Kláránál csináltatott nerc stóláját egy az Astória szálló előtt parkoló Citroënből 1970-ben, kik voltak a tettesek, és miként kerültek kézre.

Szalai Júlia

szociológus, MTA Szociológiai Kutatóintézet

Az ellenállás mint életforma a Kádár-korszakban

Előadásomban abból indulok ki, hogy az elmúlt másfél évtizedben felhalmozódott társadalomtudományi kutatási tapasztalatok (család- és élettörténeti szociológiai interjúk, helytörténeti munkák, retrospektív ismeretanyag-vizsgálatok, a jelenkori nemzeti, illetve történelmi tudat formálódását feltáró survey-k, stb.) alapján meglehetősen biztonsággal állíthatjuk: 1956 a Kádár-korszakot felnőtt fejjel végigélő nemzedékek – azaz, körülbelül az az 1915 és 1965 között születettek – meghatározó társadalmi többsége számára a korszak egészében, sőt, bizonyos tekintetben mindmáig abszolút referencia-pont lett. A forradalom tartalmához, jogosultságához, leveréséhez és sajátos kádárista utóéletéhez való viszony akár a színéről, akár a viszájáról, de a mélységes mélyen ülő történelmi reflex erejével határozta meg a mindennapi döntéseket, tevékenységeket és azok formáit. A jelenség annál is figyelemreméltóbb, mert az 56-hoz való viszony úgy és anélkül teremtett kohézív kapcsolatokat, illetve markáns társadalmi választóvonalakat, hogy azok kifejezésére rendelkezésre álltak volna a nyilvános diskurzus eszközei. Ugyanakkor – sőt, talán éppen ezért – a Kádár-korszakban létrejöttek a tájékozódás, összetartozás és elválasztás gazdag metafora-készletei, sőt, maga a mindennapi élet fontos színtereken és fontos jelenségekörökben átítatódott az önmagukon túlmutatató, metaforaként észlelt és „dekódolt” kifejezőmódokkal. Ebben az értelemben tűnik jogosultnak, hogy a Kádár-korszakban meghatározóvá váló második gazdaságbéli részvételt mint a rendszerrel való tömeges szembenállás sajátos kifejezési módját tegyük vizsgálat tárgyává.

Az előadás a „mindennapi politizálás” második gazdaságbéli formái közül két, ritkábban vizsgált területet állít középpontba: az egyik a „rendszerrel szembeni” helyi infrastruktúra-fejlesztés, a másik az intézményen kívüli gyereknevelés. E két – tartalmában igen eltérő – tevékenységi területen igyekszem bemutatni:

- az alternatív értékrendek érvényesítésének a csendes ellenállás közösségén nyugvó formáit;
- azt a folyamatot, ahogy e két területen (és persze a második gazdaság más térrésein is) szükségszerűen előállt a szigorúan individualizált „engedményekre” épülő második gazdaság
- alapeszméinek eróziója, azaz, ahogy a csendes ellenállás sajátos közösségszervező erővé és korporatista alkuk kiindulópontjává vált;
- a folyamat féloldalas modernizációs hatásait;
- a folyamat jelentőségét a régi rendszer összeomlásának előkészítésében;
- az 56-os alapú csendes ellenállás kohézív erejének kifulladását a rendszerváltás után;
- azokat a kisközösségen belüli és átfogóbb új törésvonalakat, amelyek az említett kifulladás követően, a rendszerváltás utáni tartós értékválság és a széles értelemben vett politikai szerepviharok közepette előálltak.

Az előadás záró részében kissé általánosabban igyekszem a második gazdasági részvétel csendes ellenállási mozgalmának a mára kiható néhány következményét számba venni. Néhány kutatási eredmény és még több kutatásra váró kérdés felvázolásával arra igyekszem hipotetikus választ adni, hogy a meglehetősen hosszú nyúlt Kádár-korszak alatt társadalmilag begyakorlott ellentmondásos hagyományok (hiszen nem feledhetjük: normál világok felől tekintve, a „csendes ellenállás mozgalma” már önmagában is *contradictio in adjecto*) milyen következményekkel járnak a mai hazai piaci világ, illetve a jelenkori polgári társadalomfejlődés sajátos tartalmainak formálódásában, közelebbről, az integratív/megosztó fejlődési trendek közötti arányok alakításában.

8. A rendszerváltás és a Kádár-korszak emlékezete

Halmai Gábor

alkotmányjogász, tanszékezetű egyetemi tanár, Széchenyi István Egyetem Jog-és Gazdaságtudományi Kar, Alkotmányjogi és Politikatudományi Tanszék

Rendszerváltás és alkotmányos múltfeldolgozás

Tézisek

A közép-kelet-európai demokratikus átalakulásokhoz hasonlóan a magyar rendszerváltás is szembetalálta magát a múltfeldolgozás (Geschichtsaufarbeitung/Vergangenheitsbewältigung) problémájával, és arra igyekezett az alkotmányos átalakulás elveivel összhangban álló megoldásokat találni. Az egyes megoldások hosszas törvényhozási viták nyomán alakultak ki, majd azok alkotmányosságáról minden esetben az Alkotmánybíróság mondta ki a végső szót. Miközben sorra veszem e megoldásokat, megkísérlem azokat összehasonlítani néhány, a miénkhez hasonló sorsú poszt-kommunista ország hasonló próbálkozásával.

Timothy Garton Ash a térség angol történész szakértője „az igazsághoz vezető négy útról” beszél: a) a felelősök bírósági felelősségre vonásáról; b) a közfunkciók betöltőinek adminisztratív átvilágításáról; c) igazságtételi és megbékélési bizottságok; d) a korábbi titkosszolgálatok irataihoz való hozzáférés. Miután Magyarországon és a térségben nem hozták létre a dél-afrikaihoz és néhány latin-amerikai országéihoz hasonló igazságtételi bizottságokat, amelyek előtt az emberi jogsértések elkövetői szankciók nélkül vallhattak bűneikről, erről a formáról nem szölok. Ugyancsak nem lesz szó a múlttal való szembenézés fontos formájáról, a diktatúrákban elvett vagyonok utáni kárpótlásról. Negyedik elemként szölok viszont a rendszerváltásokat kísérő intézményi reformok talán legfontosabb eleméről az alkotmányok újraalkotásáról.

Igazságtétel

Az igazságtétel legfontosabb alkotmányos előkérdése, amire a törvényhozóknak majd az alkotmánybíróságoknak válaszolniuk kellett vajon a diktatúrában elkövetett emberi jogsértések (súlyos bűncselekmények, mint például sortűzek) elkövetőit felelősségre lehet-e vonni annak ellenére, hogy tetteik elévültek. Erre a kérdésre eltérően válaszoltak a német és cseh, illetve a magyar alkotmánybíróságok, az előbbiek lehetővé téve a politikai okokból nem üldözött bűncselekmények elévülésének felfüggesztését, míg a magyar Alkotmánybíróság az ún. Zétényi-Takács-féle elévülési törvénynek a 11/1992. (III. 5.) AB határozattal történt alkotmányellenessé nyilvánításával ezt elutasította. Az Alkotmánybíróság ebben a határozatban igyekezett világossá tenni, hogy nem tekinti feladatának a múlt feletti ítélezést. A bírák a rendszerváltás előtti jog legalitásának kontinuitása mellett érveltek, mondván: „A rendszerváltás a legalitás alapján ment végbe.” A magyar alkotmánybírák végül csak egy olyan megoldást fogadtak el, amelyben a nemzetközi jog által korábban elévülhetetlennek minősített háborús és emberiségellenes bűncselekmények elkövetőit lehetett felelősségre vonni. Ennek alapján néhány elmarasztaló ítélet született 1956-os sortűzperekben.

Átvilágítás

Ezeknek az adminisztratív vizsgálatoknak a célja, hogy bizonyos fontos köztisztviségekből kizárja azokat, akik részesei voltak az előző, elnyomó rezsimnek. A térség országai közül Csehszlovákiában, majd a Cseh Köztársaságban, illetve az egykori NDK-ban ezek az átvilágítások érintették szinte az egész közszférát (rendőrség, titkosszolgálatok, igazságszolgáltatás), és az érintettnek bizonyult személyek (Csehországban alsó szint pártfunkcionáriusok esetében is) kizárásával végződtek. A lengyel és a magyar átvilágítási szabályozások ezzel szemben kizárólag a felső politikai szférát érintették, és az érintettség nem járt szankcióval. A kései, 1997-es lengyel megoldásban csak azok veszítik el közmegebíztasukat, akik hazudtak az átvilágítás során, az 1994-es magyar átvilágítási szabályozás pedig csak az érintettség tényének nyilvánosságra hozatalát fűzte az érintettség megállapításához, ha az illető nem mondott le köztisztviségéről. Az Alkotmánybíróság már legelső, 60/1994. (XII. 24.) AB határozatával lehetővé tette az átvilágítás kiterjesztését a magánszférára azok faktoraira, akik feladatszerűen befolyásolják a közvéleményt. Ennek nyomán a törvényhozó előírta bizonyos újságíró-szerkesztők átvilágítását, de nem rendelkezett az egyházi vezetőkéről, és többszöri próbálkozás ellenére végül is nem került sor a III/III-as ügyosztályon kívüli titkosszolgálati múlt vizsgálatának előírására.

Információs kárpótlás

Mint tudjuk a magyar átvilágítási szabályozás – a régióban egyedülálló módon – az Alkotmánybíróság említett 1994-es határozata nyomán összekapcsolódott a titkosszolgálati iratokhoz való hozzáférés szabályozásával. Az alkotmánybírák ugyanis az 1994. évi törvényi szabályozás kapcsán ugyanis alkotmányelle-

nes mulasztást állapítottak meg, amiért az nem biztosította az áldozatok információs önrendelkezési jogának érvényesülését (információs kárpótlását), vagyis hozzáférésüket a titkosszolgálatok által gyűjtött, ma is az állam birtokában lévő iratokhoz. A törvény 1996-os módosítása ezért felállította a Történeti Hivatalt. 2003-ban az újabb törvényi szabályozás már – a német szabályozás mintájára – a besúgó nevének megismerését is az áldozat jogaként szabályozta. A 2005 májusában elfogadott újabb törvény – követve a 2002-ben elfogadott cseh és szlovák szabályozást – mindenki számára megismerhetővé tette volna a titkosszolgálati iratokat. Ez a szabályozás azonban egyelőre nem lépett hatályba, mert a köztársasági elnök az Alkotmánybíróság előtt kifogásolta a nem közszereplők ügynökmúltja nyilvánosságra hozatalának alkotmányosságát. Ennek az alkotmányos aggálynak a kiküszöbölésére tervezett alkotmánymódosításra nem került sor. (Az Alkotmánybíróság még nem döntött a kérdésben.)

A régi-új alkotmány

1989–90-ben, amikor a kommunista rendszer megváltozott Kelet- és Közép-Európában, ezen országok szinte mindegyikében új alkotmányt iktattak be, és önálló alkotmánybíróságokat hoztak létre. Lettország maradt az egyetlen olyan állam a posztkommunista Európában, amely úgy nyerte el függetlenségét, hogy megőrizte, a második világháború előtti, 1922-es alkotmányát, és Észtország az egyetlen posztkommunista ország, amely nem követi az alkotmánybíráskodás európai modelljét, ahol nem működik önálló alkotmánybíróság, hanem a törvények utólagos absztrakt normakontrollját a Legfelsőbb Bíróság kollégiuma látja el.

Az egyedül a lengyelhez hasonlítható magyar alkotmányozási folyamatban 1989-ben körvonalazódtak az 1949-es sztálini ihletésű rákosista alkotmány jogállamivá formálásának koncepciói az Ellenzéki Kerekasztal (EKA) résztvevői, az úgynevezett harmadik oldal és az állampárt képviselői által folytatott Nemzeti Kerekasztal-tárgyalásokon. Ezt követően az illegitim parlament már csak a pecsétet nyomta rá a forradalom évfordulóján, 1989. október 23-án hatályba lépett átfogó alkotmánymódosításra, ami kisebb-nagyobb változtatásokkal azóta is alapdokumentuma az „alkotmányos forradalomnak”. Az 1989. októberi magyar alkotmánymódosítás az 1949-es formába új tartalmat öntött, ami akkor is jogállaminak mondható, ha olykor zavaróan kilóg alóla a rákosista-kádárisra váz. Ennek a kompromisszumos alkotmányozásnak a következménye, hogy a Sólyom László vezette első Alkotmánybíróság mind az alkotmány, mind pedig hatásköreinek értelmezése tekintetében kifejezetten aktivista gyakorlatot folytatott. Mind az alkotmány alapjogi, mind pedig államszervezeti rendelkezéseit előszeretettel értelmezte olyan alkotmányos generálklauzulák alapján, mint amilyen az egyenlő emberi méltóság, a jogállamiság, vagy éppen a hatalommegosztás elve, építve ezzel a „láthatatlan alkotmány” corpusát, amely azután – mint láthattuk – értelmezési alapul szolgáltak a rendszerváltás valamennyi fontos kérdésének eldöntésében, mint amilyenek az alkotmányos múltfeldolgozás tárgyalt problémái voltak.

Ripp Zoltán

tudományos főmunkatárs, Politikatörténeti Intézet

Rendszerváltás – rendszerbomlás

Az előadásban a rendszerváltás történetét tárgyaló, kiadás előtt álló monográfia elkészítése során szerzett néhány tapasztalat összegzését kísérem meg. A következő problémákat érintem:

1. A rendszerváltás történetének fogalmi keretei mint az emlékezés és a feldolgozás tényezői; a rendszerváltás (-változás, -változtatás) jelentéskörének kitágulása, behatárolásának és definiálásának szükségessége. A felbomló Kádár-korszak és a rendszerváltás nyelvének, illetve a róla szóló történetírás fogalomkészletének viszonya. A jelen idejű politológia rendszerváltó apologetikájának és a globalizációkritika nyelvezetének csapdái a politikatörténetben.
2. A rendszerbomlás és a rendszerváltás viszonya: az államszocialista (világ)rendszer felbomlása mint a globalizációs folyamat következménye és része, illetve a rendszerváltás mint ennek a folyamatnak a döntő hatalmi-politikai tényezője. A rendszerváltás szereplőinek viszonya a folyamathoz. A függőségi viszonyok átalakulásának hatása. A világrendszer-váltás keretei között értelmezve mi lehet az átmenet értelmezésének a viszonyítási pontja, a politikai megfontolásoktól eltekintve tartható-e a váltott rendszernek az államszocializmushoz való viszonyítása? Vagyis a rendszerváltás politikatörténetének feldolgozásában a bomló Kádár-rendszerre vagy a születőben lévő újra kell a figyelmet viszonyítási pontként inkább fókuszálni? A kérdésre adott válasznak következményei vannak a periodizációra.
3. A rendszerváltást végigkísérte a legitimációs probléma. Több vonatkozása is fontos: a rendszer legitimációs válsága, a kádárizmus maradék legitimációjának megszűnése és a „modellváltó” legitimációs kísérlet következményei, a Kádár-rendszerrel való leszakadás; a tárgyalásos átmenet fel-

hatalmazás-nélküliségének problémája; a tömeges részvétel hiánya és a hiánypótlás kísérletei; a nemzeti függetlenség ügye mint legitimációs tényező.

4. A Gorbacsov-szindróma Magyarországon, vagyis az a folyamat, amelynek nyomán a rendszer megmentésének kísérlete (a modellváltás vagy „grósznoszty” koncepciója alapján) a rendszer bomlásának gyorsulását eredményezte, és így a rendszerváltás tényezőjévé vált. Ehhez kapcsolódik, hogy miért lett volna kilátástalan kísérlet a rendszerváltás erőszakos megakadályozása.
5. A rendszerváltó liberalizmus történelmi relevanciája, a globalizációs folyamatba illeszkedő rendszerváltás és a társadalom (korlátozottan és szelektíven liberális beállítottságú) csoportjainak viszonya hozzá.

Gyáni Gábor

történész, MTA Történettudományi Intézet

Felejtető-e a Kádár-éra? A habituális emlékezet esete

Mint minden rendszerváltás, az 1989-es is határozott ellenfogalmakkal élt: saját új identitását a régi teljes tagadására (is) építette. Ilyenformán, legalábbis kezdetben, tehát a pozitív politikai és társadalmi önkép létrejöttéig, a negatív múlt fogalmában igyekezett tudatosítani ezt a görcsösen meghaladni kívánt előtörténetet. Ez volt a helyzet a kilencvenes években a Kádár rendszer kollektív emlékezetével is, melynek 56 egyértelműen kedvező, idealizált imázsa volt és lehetett a pozitív kiindulópontja.

Ám, mint minden demokráciában, így a mai magyar politikai rendszerben is viszonylag szabadon meg lehet választani akár még a múlt fogalmát is, vagyis mondhatni szűk a kanonizáció tere. Nem véletlen tehát, hogy bizonyos társadalmi tapasztalatok, melyek közvetlenül a piaci rendszer anomáliáival és nem különben a politikai elit viselkedésével állnak közvetlen kapcsolatban, képesek voltak módosítani ezen múlt emlékképét is. Ez tehát az egyik oka a Kádár-rendszer időközbeni felértékelődésének, amely az egzisztenciális stabilitás, valamint a karizmatikus (a nyugalmat sugalló) vezető nosztalgiáját mozgósítja a ma égetően aktuális problémák képzeletbeli megoldásaként. Ezen a ponton külön is jól használhatónak tűnik Fromm „menekülés a szabadságtól” fogalma, mint a tekintélyelvű személyiség lélektani magyarázóelve.

Van azonban egy további, nem kevésbé elhanyagolható és fontos forrása is a Kádár-éra emlékezeti úton megvalósuló újabb időkben tapasztalható rehabilitációjának: a gyakorta (már második alkalommal) kormányzó szocialista párt identitása „írja elő” ezen politikai erő számára az ezzel a múlttal való „szembenézés”, voltaképpen csak „békés egymás mellett élés”, egyszóval az emlékezeti modus vivendi folytonos keresését és részbeni megtalálását.

S végül létezik valami olyasmi is, amit fogalmilag Paul Connerton habituális emlékezet fogalmával írhatunk le meggyőző módon. Connerton — hasznosítva a Halbwachs-féle, az emlékezet keretei koncepció számos elszórt argumentumát — kimutatja, hogy nem csupán a kifejezetten tudatosított, egyúttal verbalizált (kibeszélt) emlékezet van, de létezik olyan is, amely öntudatlan és például a testi gyakorlatok (egyáltalán: a szokásvilág) formájában, benne mintegy elrejtőzve „emlékezik” valaha volt múltra. Jelen előadás ennek a sajátos habituális emlékezetnek a maradandóságát kívánja nyomatékosítani és egyúttal javaslatokat is meg fogalmaz az effajta kollektív memória azonosítására, különös tekintettel a Kádár-éra némileg hányatott sorsú emlékezetére.

**Készült a Magyar Országos Levéltár Informatikai és Szervezési Főosztálya közreműködésével.
A nyomdai munkákat a Magyar Országos Levéltár házi nyomdája végezte.
Készült 400 példányban
Címlapterv: Mikós Zsolt Miklós**